

3. КУЛЬТУРНІ РИТМИ 2014 РОКУ

3.1. ЦІННОСТІ ЄВРОМАЙДАНУ: ПРОЕКЦІЯ МОЖЛИВОГО СУСПІЛЬСТВА

Масові протести наприкінці 2013 і на початку 2014 року продемонстрували безпрецедентний рівень політичної мобілізації населення за всі роки незалежності України. Їх наслідки виявилися драматичними й непередбачуваними, а причини ще довго будуть приводом для різних академічних рефлексій. Чи можна вже сьогодні говорити про сформовану критичну масу носіїв «культури участі», про існування тієї активної меншості, яка стане рушійною силою формування громадянськості в Україні? Дослідження цінностей учасників київського Євромайдану дає підстави обґрунтовано говорити про таку перспективу.

У період з 7 по 16 грудня 2013 року Ініціативна група соціологів провела дослідження серед мітингувальників на центральній площі столиці. Проект передбачав два етапи. На першому, кількісному, було проведене опитування учасників акцій протесту на київському Майдані. На другому, якісному, — серія фокусованих групових інтерв'ю з цією ж категорією¹.

¹ Авторка висловлює щире подяку і глибоку повагу колегам, які брали участь у проекті на волонтерських засадах та фінансово підтримали дослідження: Надії Лінцовій, Дмитрові Карпенку, Катерині Тітченко, Оксані Кузяків, Дмитрові Громакову, студентам факультету соціології КНУ ім. Тараса Шевченка, які здійснювали збір даних, та багатьом іншим ентузіастам, які долучилися до проекту на різних етапах. Особлива вдячність — директору компанії CESSI-Україна, Олені Єжель, яка надала приміщення та технічне обладнання для проведення фокус-груп, без яких реалізація якісної частини дослідження була б неможливою.

Опитування на Майдані Методологія

Інтерв'ю проводилися в центрі столиці під час акцій протесту 7–8 грудня 2013 року. Загалом методом face-to-face за стандартизованим інструментом було опитано 404 особи. Увесь простір, на якому збиралися мітингувальники було поділено на 10 секторів, в кожному з яких інтерв'юери відбирали респондентів за випадковою схемою (з кроком 10). Усі сектори являли собою приблизно однакові за площею зони (вулиці та майдани), якими пересувалися протестувальники. Окремою точкою проведення опитування була захоплена на той час будівля КМДА. Отже можна говорити про репрезентативність вибірки для тих громадян, які 7-го та 8-го грудня з 11.00 до 19.00 перебували на Майдані Незалежності та на прилеглих до нього вулицях і площах з метою підтримати протестний рух.

Похибка вибірки не перевищує 5,0% для показників близьких до 50%, 4,6% — для показників близьких до 30%, 3,0% — для показників близьких до 10%.

Опитувальник містив 32 запитання. Середня тривалість інтерв'ю становила 7 хвилин. Необхідно відзначити високий відгук і бажання взяти участь в опитуванні серед учасників мітингу, а також той факт, що багато людей приходили на Майдан з друзями або з членами родини. Тож інтерв'юерів інструктували таким чином, щоб у межах однорідної групи зацікавлених людей обирався лише один респондент.

Анкета складалася з трьох блоків питань. Перший був спрямований на з'ясування загального ставлення до протестів на Майдані та мотивів особистої участі у мітингах. Другий — ціннісний — базувався на модифікованій версії портретного ціннісного опитувальника (Portrait Values Questionnaire) Ш.Шварца [Магун, Руднев, 2007]. У третьому розділі опитувальника містилися соціально-демографічні індикатори.

Серед 404 опитаних 14 респондентів відповіли, що не беруть участі у протестних акціях і опинилися в центрі міста, щоб відпочити або у справах. Заповнені ними анкети були вилучені з масиву даних. Представлені нижче розподіли побудовані на вибірці, яку складали лише активісти, котрі підтримали Майдан (N= 390).

Соціально-демографічний профіль протестувальників

За час протистояння, яке почалося з Маршу мільйонів 1 грудня 2013 року, і до його завершення після трагічних подій наприкінці лютого 2014 року соціально-демографічний склад, настрої та вимоги Майдану зазнавали змін. Опитування відбувалося на самому початку тривалої конфронтації із владою, через тиждень після масового мітингу, на який, за різними даними, вийшли від 100 до 500 тис. осіб. За цей час вже відбулося захоплення публічного простору на центральній площі Києва і Хрещатику, де розгорнулося наметове містечко, та низки будівель: Будинку профспілок, будівлі КМДА та Жовтневого палацу. Але структури самоорганізації Майдану, разом із маркуванням і відокремленням осереддя спротиву (побудовою барикад, облаштуванням місць для харчування та сну, залученням символіки і т. ін.), лише почали формуватися. Влада дуже мляво і з запізненням реагувала на події, ігноруючи загрозу з боку протестного руху, який набирив силу. Проте медіа репрезентували події без купюр, тиражуючи кадри жорсткого розгону мирного табору прихильників євроінтеграції в ніч на 30 листопада.

Тож результати опитування учасників протестів, які вийшли на Майдан 7–8 грудня, репрезентують першу суспільну реакцію на жорстокість і зневагу влади до громадської думки. На площах опинилися найбільш чутливі до невмотивованого насилля і брехні з боку держави, ті, чий активізм став поштовхом для поширення суспільної підтримки протестів та подальшого розгортання громадянського опору режиму.

Природно, що на початку протестів серед активних громадян переважали кияни. Вони становили 60% серед

учасників мітингів 7–8 грудня. Третина протестувальників (32%) приїхали до столиці з різних міст України; 6% — репрезентували сільське населення, а 2% склали іноземці (рис. 1).

На Майдані переважали чоловіки (56%), частка жінок становила 44%. При цьому, якщо серед киян, які вийшли на вулиці, кількість представників обох статей була однаковою (50% чоловіків і 50% жінок), то серед протестувальників, які прибули до столиці, частка чоловіків вдвічі перевищила частку жінок (68% та 32% відповідно).

Важко визначити вікове ядро учасників мітингів, адже до акцій долучились представники усіх вікових категорій. Фактично рівні частки становили особи віком до 25 років (24%) та 26–35 років (24%). Кожен другий про-

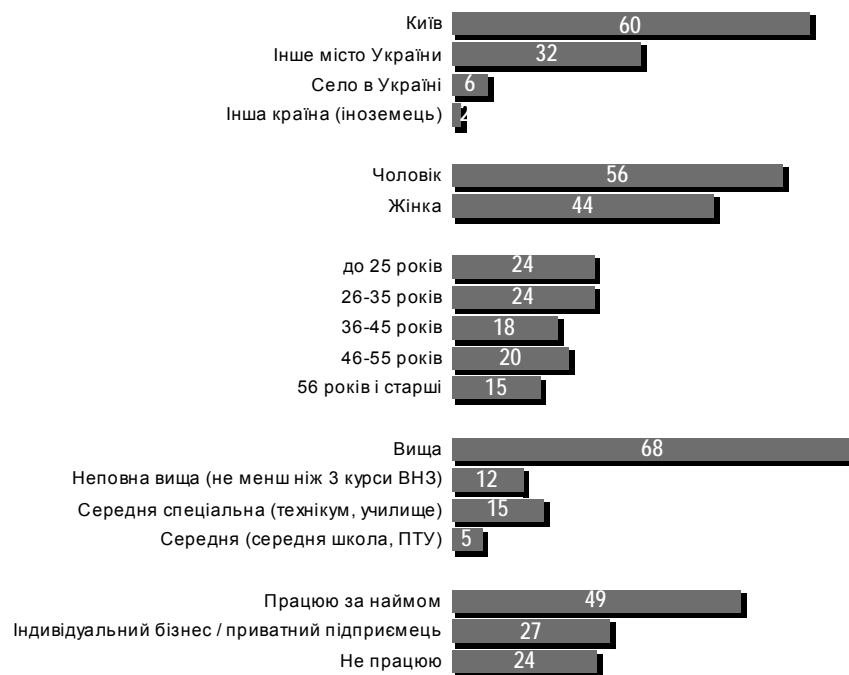

Рис. 1. Соціально-демографічний профіль учасників кийського Євромайдану 7–8 грудня 2013 року (N=390, %)

тестувальник — це людина старша за 35 років: 18% — громадяни віком 36-45 років, 20% — 46-55 років і 14% — старші за 55 років. А середній вік учасників протесту становив 37 років. Отже дії влади викликали обурення у громадян незалежно від віку, спонукаючи найбільш активних до виходу на вулицю.

Четверо із п'яти учасників протестів у столиці 7–8 грудня — особи з вищою або неповною вищою освітою (68% і 12% відповідно). Кожен п'ятий має середню або середньою спеціальну освіту (20%). За родом своєї діяльності половина мітингувальників — це фахівці, які працюють за наймом (49%); 27% — мають власний бізнес, чверть — не працюють (24%). До складу останньої групи також входили студенти. Соціальний склад протестувальників свідчить про те, що передусім на свавілля влади відреагували освічені та ліберально зорієнтовані громадяни. Саме ця активна, відповідальна і схильна до рефлексії категорія завжди швидше відчуває якість політики режиму. І саме вона є найбільш чутливою до корупції та авторитаризму, зневаги до громадської думки, нехтування базовими демократичними принципами, і має ресурси для свідомого їх відстоювання. Отже, на самому початку ядро протестного руху складали освічені фахівці, підприємці, студенти, які вимагали від влади не лише реакції на ганебні дії силовиків. Це був заклик до радикальних змін: відмови еліт від корумпованої політики, дотримання ними універсалістських принципів справедливості й рівності та забезпечення громадянських свобод.

Мотиви протесту і бачення його перспектив

Переважає більшість учасників акцій сприймають масові протести як громадянський спротив діям влади (78%), а більш як половина погодилась із тим, що це є проявом волі громадян (рис. 2). Конспірологічні версії подій було відкинуто, так само як і підозру в тому, що розгортання протестного руху відбувалося за сценарієм екстремістських націоналістичних угруповань. Частка тих, хто вважали Майдан наслідком змови сил, які за-

цікавлені в дестабілізації ситуації в Україні або ж переслідують свої власні інтереси, не перевищила 8%. Це свідчить про те, що для переважної більшості активістів рішення підтримати протест було свідомим індивідуальним вибором, «сингулярним протестом» (*Rauning*). Ті, хто вийшов на вулиці міста, переважно не були залучені громадськими організаціями чи мобілізовані політичними силами.

Що ж спонукало активістів до виходу на вулицю? Кожен другий із мітингувальників опинився на Майдані заради скасування корумпованого режиму (51%) (рис. 3). 46% опитаних мотивувало усвідомлення того, що країна потребує радикальних змін у системі влади, і надія на те, що колективний протест зможе вплинути на еліти. Прагнення інтеграції з Європейською спільнотою рухало 44%. Очевидно, що неочікувана відмова В.Януковича підписати на Вільнюському саміті вже узгоджений меморандум та надмірне насилля при розгоні Євромайдану

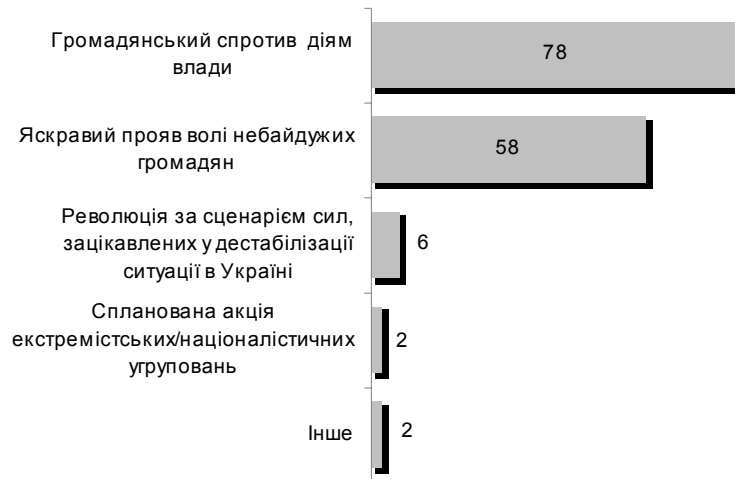

Рис.2. Сприйняття Євромайдану його учасниками, 7–8 грудня 2013 р. (N=390, %)

Запитання: «На Ваш погляд, Євромайдан – це...»; передбачає кілька варіантів відповіді

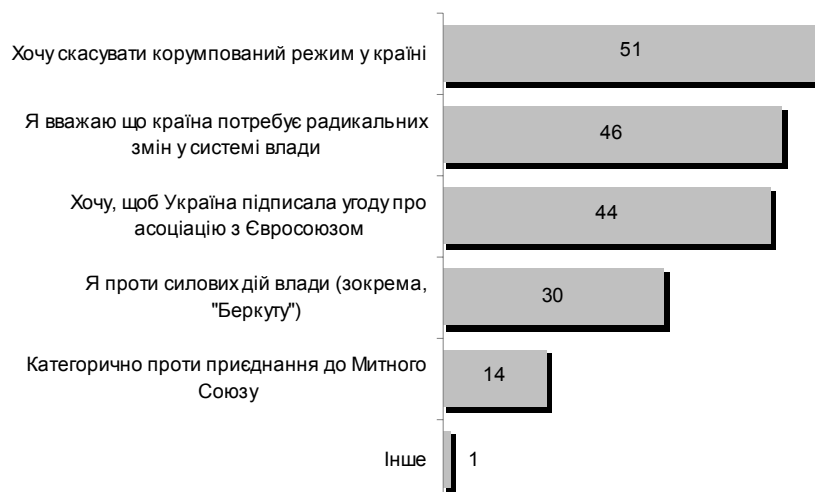

Рис. 3. Мотиви підтримки Євромайдану, 7–8 грудня 2013 р. (N=390, %)
Запитання: «Чому Ви підтримуєте Євромайдан?»; передбачає декілька варіантів відповіді

були тригерами, а не причиною початку революції. Менш як третина учасників акцій 7–8 грудня (30%) заявили, що на мітинг їх привело обурення силовими діями влади по відношенню до мирних протестувальників.

Напевно, ніхто з тих, хто із самого початку долучився до громадянського руху опору, не передбачав настільки жорстокого сценарію протистояння – брутального насильства з боку силових структур, незаконних арештів, зникнення людей, а після ухвалення сумнозвісних законів від 16 січня – «гарячої» фази на Грушевського і людських жертв. Але більшість опитаних не мали сумніву в дієвості протесту та ефективності розпочатої боротьби. Троє з чотирьох протестувальників ще на початку грудня були налаштовані оптимістично (73%). Значна частина з них сподівалися, що влада піде на компроміс: буде розпущено Кабінет Міністрів і сформовано новий уряд народної довіри (41%). 40% вважали, що внаслідок протестів які проголошують недовіру народу до влади, найближчим часом відбудуться дострокові Парламент-

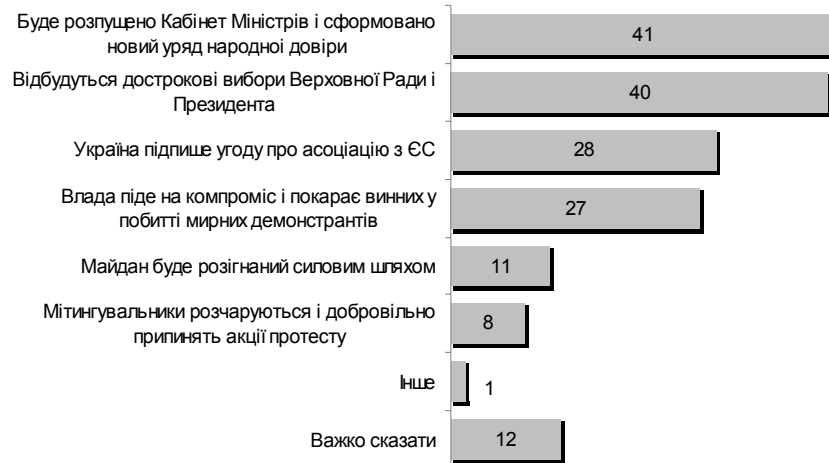

Рис. 4. Перспективи Євромайдану на думку його учасників, 7–8 грудня 2013 р. (N=390, %)
 Запитання: «Як Ви думаете, які перспективи Майдану?»; передбачає кілька варіантів відповіді

ські вибори. Інші очікували, що реакція з боку уряду буде більш помірною, але вона задовольнить формальні вимоги мітингувальників: буде переглянуто рішення про підписання угоди з ЄС (28%) і покарано винних у побитті мирних демонстрантів. Лише 15% пророкували поразку Майдану, передбачаючи розчарування учасників або його силовий розгін, а 12% важко було передбачити наслідки протестних акцій.

Ціннісні преференції учасників Майдану

Розмірковуючи про мотивації та очікування учасників масових акцій у столиці наприкінці 2013 року треба зрозуміти, що ними рухало, які саме цінності були для них значущими, на ґрунті яких суб'єктивних преференцій така проактивність стала можливою.

У процесі опитування для з'ясування ціннісних орієнтацій мітингувальників застосовувалася методика авторитетного ізраїльського вченого Ш.Шварца [Schwartz, 2006; Магун, Руднев, 2007]. Ця техніка також залучена

до інструментарію міжнародного дослідницького проекту ESS (European Social Survey), що дало можливість порівняти базові цінності українців і мешканців 28 європейських країн з орієнтаціями активних громадян, які вийшли на центральну площу Києва у грудні 2013 року.

Згідно з використаною модифікацією Портретного ціннісного опитувальника (Portrait Values Questionnaire) Ш.Шварца, респондентам пропонували 21 характеристики, що описує людей з різними життєвими цінностями. Кожен із цих «портретів» необхідно було оцінити за 6-бальною шкалою від «дуже схожий на мене» до «зовсім не схожий на мене». На підставі 21 оцінки схожості Ш.Шварц вирізняє 10 латентних мотиваційних типів цінностей: влада, досягнення, гедонізм, ризик/інноваційність, самостійність, універсалізм, доброзичливість, конформність, традиційність, безпека. 10 базових цінностей, в свою чергу, об'єднуються у 4 узагальнені категорії: самоствердження, відкритість до змін, піклування про людей та природу, збереження (рис. 5).

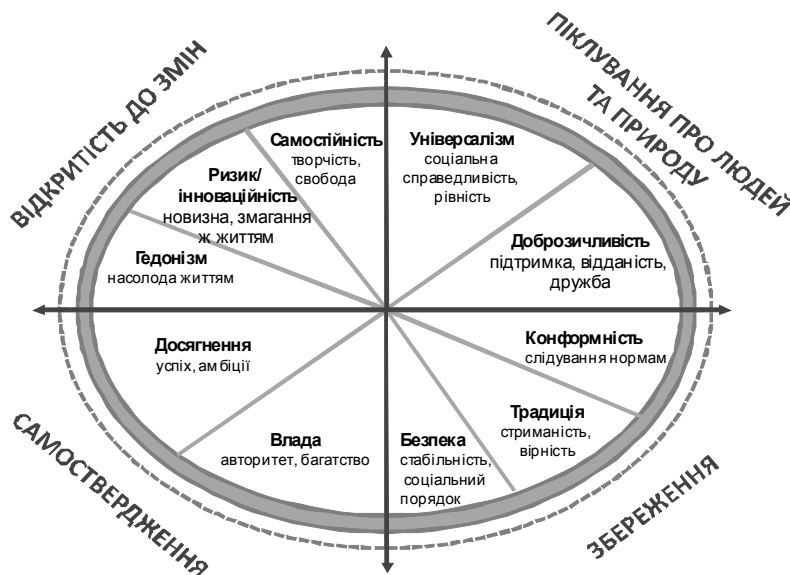

Рис. 5. Мотиваційні ціннісні типи за Ш.Шварцем

Діаграми, подані нижче, презентують узагальнені індекси за 10 ціннісними типами або 4 загальними категоріями. Індекси розраховувалися за наступною процедурою:

1. Для кожного респондента було розраховано 10 ціннісних індексів як середні значення його відповідей на відповідні питання портретного блоку (по 2–3 питання)

2. До 10 отриманих показників, з метою усунення ефекту індивідуального стилю реагування, було застосовано процедуру центрування: від значень індексу по кожному з респондентів віднімалось середнє значення всіх відповідей респондента на 21 запитання.

3. 4 загальні ціннісні категорії розраховувалися як середні відповідних індексів з 10 попередньо обчислених (по 2–3 індекси)

Отже, отримані індекси відображають не стільки силу прояву ціннісних орієнтацій, скільки **ступінь пріоритетності** тієї чи іншої цінності в індивідуальній ієрархії цінностей респондента. Оскільки ми порівнюємо ціннісні профілі певних груп — українців в цілому, українців Майдану, населення Європейських країн, то на діаграмах презентовані індекси групових ціннісних преференцій. Нульове значення індексу свідчить про середню значущість цінності для групи по відношенню до всіх інших цінностей. Чим більше значення, тим більш важливою є цінність у порівнянні з середньою значущістю усіх цінностей для групи; від'ємне значення індексу свідчить про менш високу важливість цінності по відношенню до середньої значущості усіх цінностей.

Порівняймо для початку цінності населення України в цілому та учасників Євромайдану (рис. 6). В ієрархії ціннісних преференцій середнього українця перше місце посідає безпека, за нею розміщуються доброзичливість та універсалізм (цінність соціальної рівності, благополуччя усіх людей, захисту природи). Активісти протестних акцій демонструють інший ціннісний профіль: консервативна орієнтація на безпеку посідає лише четверту позицію за домінування універсалізму, доброзичливості й самостійності. Крім того, орієнтація на високий со-

ціальний статус, інтерес до контролю над людьми й ресурсами (влада/багатство), а також прагнення дотримуватися соціальних конвенцій, не порушувати встановлених норм (конформність) учасникам протестів не властиві зовсім. Порівняно з українцями загалом, вони менше схильні дотримуватися традиції, тоді як інтерес до нового досвіду й життєвих викликів проявляється набагато виразніше.

Порівняння ціннісного портрету українців і мешканців європейських країн видається цікавим у контексті розмірковувань про дрейф України в напрямку «європейських цінностей». Середній європеєць значно більшою мірою, ніж українець, орієнтований на піклування про близьких (доброчливість), природу і людей в цілому (універсалізм), він не прагне до контролю над ситуацією і людьми за рахунок використання багатства чи авторитету, більш самостійний і менш занепокоєний проблемами безпеки. Утім, такі узагальнення, хоча і охоплюють центральну тенденцію, не є показовими — базові життєві орієнтації мешканців Європи доволі неоднорідні.

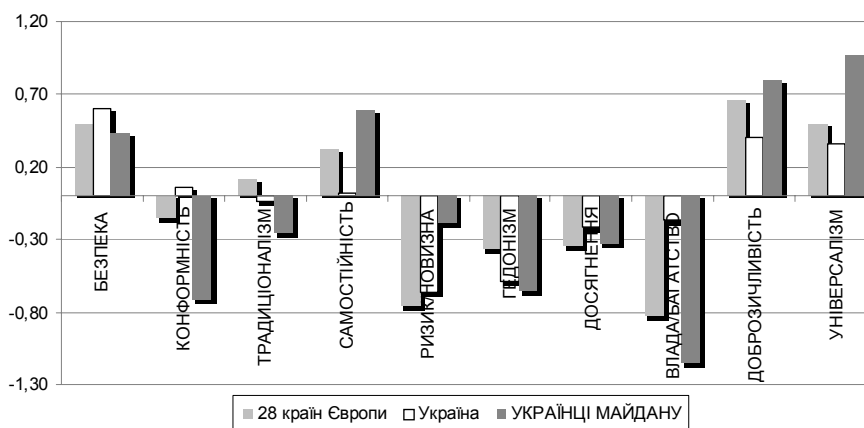

Рис. 6. Базові цінності учасників Євромайдану у порівнянні з цінностями населення України в цілому та 28 Європейських країн
Середні значення ціннісних індексів за даними шостої хвилі ESS (2013 рік) та дослідження учасників Євромайдану, проведеного ініціативною групою соціологів (7–8 грудня 2013 року)

Більш узагальнену картину репрезентовано на рисунку 7. На ньому представлені ціннісні індекси за 4 ціннісними категоріями для груп Європейських країн: Західноєвропейських (Бельгія, Швейцарія, Британія, Ірландія, Нідерланди, Німеччина), Скандинавських (Данія, Фінляндія, Норвегія, Ісландія, Швеція), Середземноморських (Франція, Португалія, Іспанія, Італія, Албанія, Кіпр, Ізраїль) та постсоціалістичних (Болгарія, Польща, Чехія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Росія, Естонія, Литва, Косово). На думку Ш.Шварца, 4 абстрактні ціннісні категорії утворюють систему координат із двома осями: *Збереження – Відкритість до змін* та *Самоствердження – Піклування про людей та природу*. Зрозуміло, що висока значущість однієї ціннісної категорії, наприклад Самоствердження, передбачає низький пріоритет протилежної — Піклування про людей та природу. Отримані дані чудово ілюструють таку теоретичну модель.

Цікаво, що найближчими до українців за своїм ціннісним профілем є жителі країн пострадянського простору. Можна говорити про однаково високий рівень консервативності населення України та колишніх країн соціалістичного табору порівняно з мешканцями інших європейських держав. Значення індексу збереження для країн Східної Європи навіть більше, ніж для України ($p < 0,05$). Підозріле ставлення до змін, очікування соціальної стабільності та передбачуваного особистого майбутнього, очевидно, є наслідком радянської ціннісної ментальності. Так само, як і висока значущість самоствердження: прагнення до авторитету, добробуту, контролю над матеріальними та людськими ресурсами й потреба відтворювати імідж особи з високим соціальним статусом. Ці цінності також залишаються більш актуалізованими серед українців і мешканців країн Східної Європи у зіставленні з іншими європейцями. Проте толерантність, довіра до людей, піклування про близьких та їх підтримка, турбота про природу виражені у пострадянській свідомості суттєво меншою мірою, ніж у ментальності європейців.

Зовсім інші орієнтації демонструють учасники протестних акцій на київському Майдані. Найвиразніше від

українців і європейців цю групу відрізняють яскраво виражені альтруїстичні установки та найнижча значущість цінностей безпеки, орієнтованість на традиції та думки більшості. Активісти цінують стабільність менше, ніж мешканці будь-якої групи країн, навіть скандинавських. Та на відміну від більшості своїх співвітчизників зовсім не переймаються самоствердженням.

Ціннісні відмінності між населенням європейських країн докладніше відображено на карті (рис. 8). За горизонтальною віссю держави розміщені відповідно до вираженості цінностей: Відкритість до змін і консервативних орієнтацій (Збереження). Вертикальна вісь визначає позицію країни за шкалою від альтруїзму (Піклування про людей і природу) до егоїзму (Самоствердження). На ціннісному ландшафті Європи Україну характеризує висока значущість цінностей збереження — соціальної стабільності, конформності та традиціоналізму — на шкоду відкритості до змін, а також більше виражена

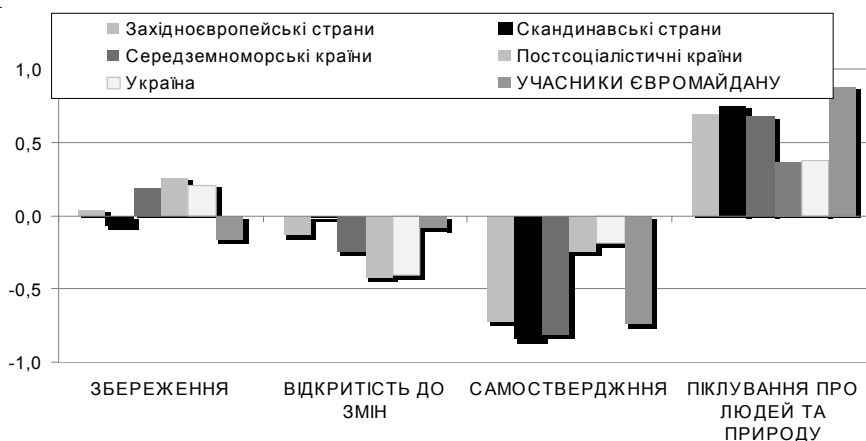

Рис. 7. Загальні ціннісні типи: порівняння учасників Євромайдану з населенням України в цілому та групами Європейських країн. Середні значення ціннісних індексів за даними шостої хвилі ESS (2013 рік) та дослідження учасників Євромайдану проведеного ініціативною групою соціологів (7–8 грудня 2013 року)

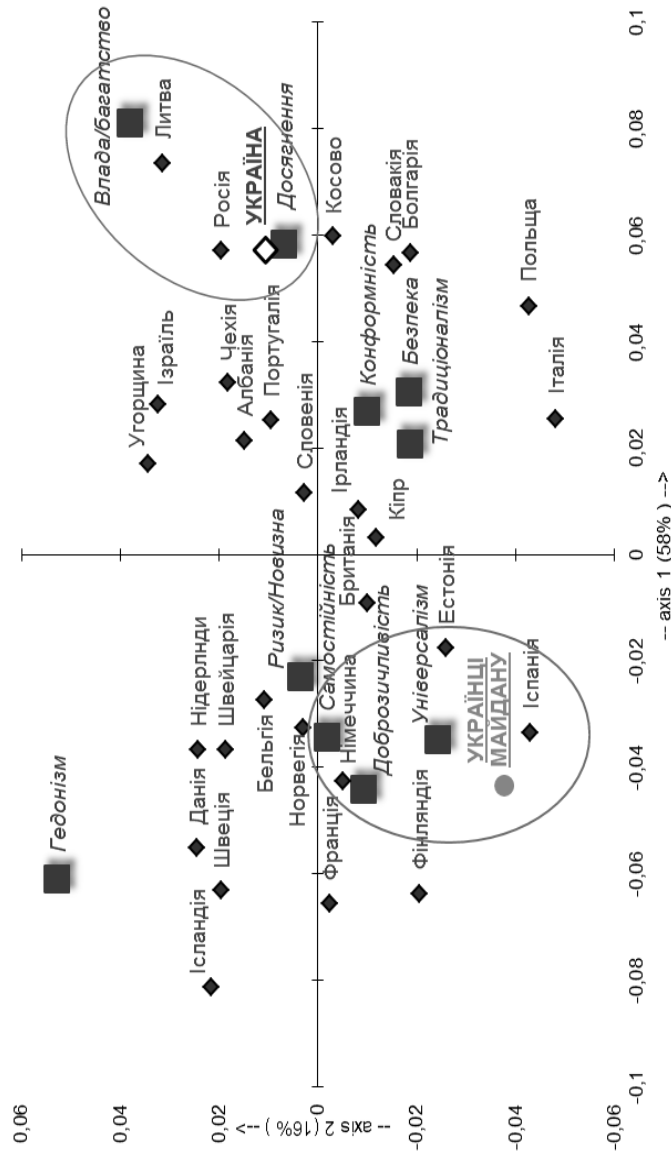

Рис.8. Розміщення Європейських країн у ціннісній системі координат: «Відкритість до змін – Збереження» vs «Піклування про людей та природу – Самоствердження»

орієнтація на самоствердження, ніж на альтруїстичне піклування про інших людей і природу.

А от ціннісний профіль учасників Євромайдану має доволі радикальний вигляд навіть порівняно з життєвими орієнтаціями населення старих демократій — Франції, Німеччини, Великої Британії. Учасники акцій протестів у Києві на ціннісній карті посідають фактично крайню позицію на полюсах обох постматеріалістичних цінностей — Піклування про людей і природу та Відкритість до змін. Альтруїзм, турбота про загальне благо, орієнтація на рівність і взаємодопомогу, толерантність, готовність до змін і відкритість до викликів долі — так можна схарактеризувати типового українського революціонера. І саме в таких ціннісних координатах більшість теоретиків визначає ідеальний тип громадянської культури, комплементарний до стійкої демократії.

Фокус-групи з учасниками протестів Основні специфікації

Дизайн проекту передбачав проведення групових інтерв'ю (ФГД) з учасниками протесту відразу після кількісного етапу. Важливо було з'ясувати, що спонукало людей до виходу на вулицю, як вони описують і оцінюють події, що відбуваються, їхню динаміку та можливі й бажані наслідки. Як змінювалася позиція мітингувальників щодо цілей та методів спротиву за першу декаду протестів, як вони ідентифікують себе та своїх однодумців на відміну від тих, хто з підозрою поставився до такої форми громадянського активізму або ж зайняв вичікувальну позицію. Унікальність фокус-груп, проведених з 9 по 16 грудня 2013!го полягає в тому, що наративи учасників акцій були отримані на самому початку революційних подій, коли описи та пояснювальні моделі, мовні та ідеологічні кліше щодо них ще не встигли сформуватися і розтиражуватися в медіа [*Наумова, 2012*]. Цікаво було порівняти мотиви участі та оцінки подій серед киян, які першими долучилися до протестів, і приїжджих активістів,

серед осіб різного віку та освітнього і соціально-професійного статусу.

Виходячи з цих завдань було реалізовано 6 ФГД, у кожній з яких взяли участь по 8 осіб. Три дискусії було проведено з киянами, ще три — з активістами, які приїхали з різних куточків країни, щоб підтримати протест. Кожна група була гомогенною за віком учасників (в межах трьох визначених вікових категорій) і змішана за статтю (табл. 1).

Рекрутинг киян частково відбувався під час опитування на Майдані, частково за методом «снігової кулі». Мітингувальників, які приїхали з інших населених пунк-

Таблиця 1

Дизайн вибірки якісного етапу дослідження учасників київського Євромайдану

	Кількість фокус-груп			Всього:
	17–23 роки	24–35 років	36–50 років	
Кияни	1	1	1	3
Приїжджі	1	1	1	3
Всього:	2	2	2	6

тів, запрошували на обговорення безпосередньо в зоні Євромайдану.

Ностальгія за справжнім

Події, що відбувалися на Майдані у перші два тижні 2013 року, більшість активістів визначили як громадянський протест проти режиму, спровокований останніми діями влади: несподіваною відмовою Президента В. Януковича підписати Угоду про асоціацію і, в подальшому, жорстоким розгоном прихильників Євроінтеграції. В перебігу обговорень неодноразово підкреслювалося, що протест має *мирний / цивілізований / європейський* характер, на відміну від *брутальних / феодальних / бандитських* дій влади. Такий спротив є цілком виправда-

ним з моральної та правової точки зору, адже це відстоювання своєї гідності та самоповаги, базових громадянських прав в умовах, коли державні інститути нехтують своїми обов'язками й діють поза законом: «... зараз майбутнє, гідність, проти обману, свавілля» (Львів, 45). Лише в одиничних випадках учасники ФГД вдавалися до більш радикальних номінацій: «Це щось середнє між повстанням і революцією» (Одеса, 24).

Якщо для молоді участь у протесті — це маніфестація своєї громадянської позиції, можливість висловити свою незгоду з цинічними діями влади, то мітингувальники старшого віку сприймають протистояння з позиції свого досвіду в перспективі розвитку громадянськості українців. Для них новий Майдан є ознакою пробудження свідомості нації, випробовування різних колективних дій заради пошуку ефективних механізмів впливу на владу з боку суспільства.

«Для меня ежедневный выход на Майдан — это отстаивание чувства своего достоинства, как человека... это какая-то моя внутренняя позиция, которая дает мне право себя хотя бы уважать» (Київ, 19).

«...Оце бажання справедливості, сміливість, відвага! Там, де люди шукають справедливості, там діє Святий Дух. Люди шукають правди, хочуть правди — їм брехня набридла. Я вважаю, це особливий момент. Не тільки в історії, але і в духовному розвитку народу» (Стрий, 43).

«Народ нарешті вчиться реагувати нормально. Бо таке враження, що роблять і так і сяк, а він не реагує. Скільки ще можна терпіти? ... народ є травмований, бо пострадянський. А зараз він усвідомив, ... що треба вилікуватися» (Львів, 46).

Очевидно, що розширення репертуару колективних дій, які повинні примусити владу працювати в інтересах народу, відбувається дуже повільно. Воно передбачає, передусім, наявність певного досвіду успішних акцій, організаційних мереж і спирається на певні ціннісні критерії щодо справедливості та уявлення про власні права. Фактично на Майдані 2013 року були задіяні ті

саме практики, що й під час Помаранчевої революції: захоплення публічного простору міста та будівель, встановлення наметового містечка та облаштування побуту мітингувальників, перманентна артикуляція своїх вимог з головної сцени й т.ін. І вже вдруге такі форми прямого здійснення народом своєї влади мали ефект. Але більш радикальні та суттєві вимоги протестувальників під час Революції гідності надали поштовх для формування чималої кількості спільнот, форумів, організацій, які почали продукування нових візій майбутнього країни у найрізноманітніших сферах. Майдан-2013 став осередком не тільки фізичного, а й ідеологічного спротиву режимові, генеруючи альтернативні стратегії розвитку країни: від е-демократії та реформи системи оподаткування до освітніх проектів та міського благоустрою. Зараз можна впевнено говорити, що спад стихійного активізму не обернувся розчаруванням та замиканням у приватному, як відбулося із часом після Помаранчевої революції. Значна частина ініціатив вже інституціоналізувалася, утворивши стійкі мережі громадських організацій, активізм яких дедалі частіше спрямовується на співпрацю з державними інституціями.

Більшість учасників обговорень солідарні в оцінках специфічності нинішнього соціального вибуху. На їхню думку, влада в черговий раз продемонструвала не тільки повну зневагу до волевиявлення громадян, абсолютну безвідповідальність, корумпованість та безкарність чиновників, а й зазіхнула на базові людські цінності — право на життя та недоторканність особистості.

«Це таке обурення, відстоювання своєї гідності. Їм говорили одне, а потім роблять інше. А тут ще й б'ють! ... І національної так само, але і людської гідності і цінностей» (Стрий, 43).

«Тут є сильний, глибокий, загальнолюдський підйом. Зачепили основні цінності — життя, смерть, гідність людини, майбутнє дітей» (Львів, 45).

«... Люди хочуть інтеграції в Європу, а я роблю собі те, що сам хочу. Це було перше насильство, воно було моральне. Народ ніщо — я вирішую. Друге насильство було не моральне.

Друге — грубе, фізичне. Воно вже знизило рівень ризику. Тут вже нема чого втрачати. Життя під загрозою» (Київ, 22).

Дві третини молоді, яка брала участь у дискусіях, долучилися до протестів на самому початку, під час акцій на підтримку підписання Угоди про асоціацію з Євросоюзом. Тому дії силовиків в ніч на 30 листопада були сприйняті ними дуже особисто та емоційно. Фактично на кожній ФГД респонденти відзначали зміну свого ставлення до ситуації «після “Беркуту”». Публічне невмотивоване насильство стало спусковим гачком для посилення конфронтації та радикалізації вимог протесту.

«Жах, шок, злість... боявся за друзів. Як таке може статися?». (Одеса, 25).

«После “Беркута” мои отношения к этому кардинально изменились, потому что если раньше вопрос стоял только о Европейском Союзе, то теперь это переросло в возмущение, непонимание, слезы от того, как власть относится к своим гражданам. Когда я утром об этом узнала, то я полдня плакала... от чувства несправедливости, и просто боли за тех людей, с которыми так поступили» (Київ, 20).

«Після розгону це стало якимось своїм. Люди зрозуміли, що це не просто якась далека перспектива “європейського щастя”, а це те, що стосується тебе особисто. Треба захищати своє життя» (Київ, 22).

«Мы вышли на Майдан, в первую очередь, с чувством ярости. Жесткой и неприкрытой» (Київ, 33).

1 грудня 2013 року, під час наймасовішого в історії незалежної України мітингу, на Майдан вийшли обурені люди, які протестують проти системи. Вони вимагали політики іншої якості, «перезавантаження влади», а не лише підтвердження євроінтеграційних очікувань народу чи покарання чиновників, винних у «побитті дітей». Площа стає табором, мешканці якого налаштовані стояти до кінця. Ці мотиви поділяли всі учасники дискусій, не лише молодь.

«...Щире здивування було, коли я дізнався, що люди закрилися в Михайлівському соборі, що їх ще доганяли, а вони сховалися, і церква зберегла. Тоді я подумав, чи це не Середньовіччя, монголо-татари? Це мені додало емоцій, в

той день я був на Михайлівській. Я не збирався це припиняти» (Одеса, 24).

Якщо до виходу на вулицю людей спонукали обурення, розчарування та навіть лють, то на Майдані, всередині подій виникли зовсім інші почуття. За словами самих учасників, це були радість, відчуття єдності, захоплення, гордість та навіть ейфорія. Більшість опитаних не очікували настільки масової підтримки протесту: *«Почуття щирого подиву, сюрпризу. Для мене це стало несподіванкою» (Київ, 32)*. Розуміння, що твої настрої та думки поділяють тисячі людей, які зараз поруч, надихає і заряджає оптимізмом. Їх щире прагнення за будь-яку ціну відстояти справедливість, домогтися від влади виконання вимог Майдану, викликає гордість за українців та стимулює бажання стати частиною цього руху.

«Я захоплений частково. Тому, що маса людей вийшла і вже третій тиждень стоять десятки тисяч людей. Постійно стоять... активність – вона захоплює» (Київ, 37);

«Можно сказать, что переполняет чувство гордости за то, что осталось немало неравнодушных киевлян. Когда я на Майдан захожу у меня чувство единства появляется... чувствую себя более спокойно... На Майдане очень большой позитив» (Київ, 27).

На протестуючій вулиці люди побачили те, чого їм бракувало в житті: ввічливість, привітність, солідарність, некорисливу взаємодію, яка розгортається навколо спільних устремлінь та єдиної мети: *«...то, чего мне не хватало в нашем обществе, появилось на Майдане. Это очень радует» (Київ, 19)*. Серед соціальних дефіцитів, які Майдан висвітлює досить виразно — міжособистісна довіра і єдність на ґрунті розділених цінностей.

«... суть людей вийшла така гарна» (Київ, 20).

«Цих всіх людей об'єднує те, що вони всі нормальні, порядні люди! Немає тут людей, яким я не довіряю» (Івано-Франківськ, 23).

Глибоко вразила самоорганізація, що спостерігалася на Майдані. Учасники дискусій висловлювали щире здивування і захоплення здатністю зовсім незнайомих людей до органічної кооперації заради загального блага:

облаштування побуту мешканців, оборони території та забезпечення безпеки всередині Майдану, а також продукування тактик подальшого спротиву.

«Майдан дуже розумний. Це такий собі мозок і самоорганізація людей – знає, де що покласти, де треба гроші дати, де не треба дати, як себе поводити... така собі самосвідомість громадська, штучний інтелект, інтелект Майдану» (Івано-Франківськ, 25).

Цікаво, що сам протест проти режиму, нерівності, ієрархій, корупції, свавілля відбувається через фактичне відтворення справжніх форм соціальності, рівності, демократії на обмеженому просторі міської площі. Це відкрита для всіх в сенсі залучення та в сенсі вільного спостереження можливість долучитися до гуманістичних «немашиинних модусів буття та неконформних форм співжиття» [Раунінг, s.a.: 24]. Сама форма спротиву маніфестує принципи, за які стояли люди.

У протесті проти зневажання громадянської та людської гідності вбачається прагнення справжнього єднання і відтворення суто соціального. Це стає можливим завдяки радикальному включенню: формуванню іншого, нового, відокремленого простору співжиття з джерела суспільної боротьби. Тотальне включення передбачає мешкання, постійну присутність і участь в усіх практиках табору. Через таку фактичну, очевидну й адресовану усім фізичну присутність та спільну дію відтворюються справжні форми солідарної та людської кооперації [Наумова, 2013].

Справжнє постає як очевидне лише в модусі ідеологічного та просторово-тілесного протиставлення рутинним формам соціальної взаємодії — формальним, позбавленим особистого сенсу, інколи принизливим. Воно було зреалізовано у відокремленому просторово-часовому континуумі на енергії протесту і через протест.

На Майдані спонтанне зібрання різних за віком і статтю, рівнем освіти та статків, досі незнайомих людей добровільно утворили осередок, в якому фактично репрезентовано оновлений низовий демократичний досвід. Він розгортається як перформанс і певний взірць у проти-

ставленні існуючому соціальному порядку: «За окном — маленький островок демократии» (Одеса, 55). Ідеологічне протиставлення режиму ґрунтується на рівноправності стосунків. Лише спільна дія на рівних правах з іншими відтворює свободу й стверджує людську гідність: «Це як міні-держава. Там нема ані когось більше, ані когось менше» (Стрий, 23).

Осередок спротиву заповнюють тіла, які разом не тільки відтворюють простір свободи та рівноправної взаємодії, але й стають засобами боротьби проти позбавлення прав, ексклюзії та ігнорування: «Саме тіло здійснює право на опір, яке активно заперечується» [Батлер, s.a.: 32]. Воно виявляється сильнішим і дієвішим за будь-які дискурси. Коли влада втрачає чутливість до власного народу, а органи правосуддя перетворюються на репресивну систему, залишається лише пряма дія: красномовне голосування мовою «згуртованих тіл» [Батлер, s.a.], яке демонструє сумнівну легітимність старого режиму. Умовою стійкості цих тіл є міцність того, що утримує їх разом, — спільне прагнення до змін.

Чому саме зараз?

Серед активістів протестного Майдану, звичайно, не знайшлося осіб лояльних до режиму В.Януковича. Майже всі опитані підкреслювали, що вийти на площу їх спонукали не стільки ганебні дії влади — брехня про підтримку Європейського вектору, а потім невинуватана жорстокість з боку міліції, — скільки загальна незгода з державною політикою та її методами. Під час обговорень у їхніх оцінках домінує негативна риторика. Учасники констатували швидку криміналізацію влади після виборів 2010 року, декларативну боротьбу з корупцією, відсутність політичної волі до реформування жодної інституції, зокрема правоохоронної системи.

«Коли в 2010 Янукович став Президентом, перше, що мало б спровокувати народ на реакцію — харківські угоди. Друге — зміна конституційного ладу в неконституційний спосіб. Третє — закон про мови. Він був дуже провокативний. Суд над Тимошенко. Чотири умови. І по жодній із них не

було такого, що зараз. Але коли дали цупою по голові — ми вийшли» (Львів, 49).

«Я не буду довольна, если уйдет в отставку только Азаров. Я хочу, чтобы вся система поменялась, вся доминанта этой рекетирской власти» (Київ, 31).

Хоча, на думку мітингувальників, 21 листопада Майдан розпочався як протест проти рішення Януковича відвернутися від Європи; ескалацію протистояння в Києві та поширення масових акцій в інших містах, спровокувала жорстокість міліції. Активісти пригадували силовий розгін табору на Площі Незалежності 29 листопада, дії «Беркуту» 1 грудня біля Адміністрації Президента, від яких також постраждали пересічні люди, тривалу спробу витіснити протестувальників з центральної площі столиці в ніч на 11 грудня.

«29-го ... и когда был разгон 1 числа... Доколе? Сколько можно это терпеть? Эта безнаказанность просто захлестнула. Она меня зацепила ... Одно из моих внутренних требований — чтобы власть была отвечающая за свои поступки. И понимала, что за все придется отвечать» (Київ, 38).

Ці епізоди, широко трансльовані медіями, з усією наочністю продемонстрували свавілля і безкарність можновладців, їхню зневагу до особистості. Саме вони змінили настрої і вимоги Євромайдану: *«Они перешли грань, когда били людей» (Одеса, 52)*. Після цієї «точки неповернення» для більшості учасників обговорень влада втрачає свою легітимність. Виступи на підтримку Євроінтеграції переростають в радикальний протест проти чинного режиму і самої суті пострадянської політики.

«Зараз для мене основным і першопочатковим не є питання Європи... Ключове — це щоб держава забезпечила мені таку ситуацію, за якої побиття «Беркутом» мирних демонстрантів неможливе. На практиці це має бути і відставка уряду, і прекрасно було б, якби взагалі вся система змінилася. Це мають бути не окремі люди, але система влади» (Київ, 21).

За майже чотири роки керівництва країною В.Януковичу вдалося сконцентрувати безпрецедентний обсяг влади у своїх руках. Розширивши свої президентські повно-

важення шляхом незаконної зміни Конституції, знищивши незалежність судів, його команда сумлінно працювала над зміцненням владної вертикалі. Усі керівні кадри, від чиновників уряду до «директорів зоопарків» обиралися за принципом лояльності до правлячого клану. Встановлення авторитаризму ознаменувало руйнування принципу вільного демократичного волевиявлення під час імітації виборів та подальше формування парламентської більшості за допомогою шантажу. Монополізувавши владу і політику «донецькі» зробили будь-яке чесне політичне змагання неможливим.

«Люди не ждали, что всю Украину за 3 месяца донецкие сделают донецкой областью. ... Любои, кто приезжал в Одессу надсмотрщиком, становился одесситом ... Киевлянин, днепропетровец приезжал и через какое-то время становился другом со всеми и варился в одесской этой каше ... Это первые, которые настолько захватили все, что одесскую элиту съели. Им удалось то, что не удалось никому. Они были злые и голодные, а все расслаблены» (Одеса, 52).

Що, на думку протестувальників, спонукало людей до активних дій саме зараз? Адже дедалі більше розчарування та невдоволення політикою уряду було очевидним навіть серед електорату Президента В. Януковича та «Партії регіонів».

1. Влада стає загрозою фізичній безпеці. Недовіра до державних і політичних інституцій є однією з найстабільніших диспозицій в політичній культурі українців. Люди намагаються мінімізувати взаємодії із владними структурами, не вірячи в їхню здатність до ефективних дій в інтересах громадян. Відчуження від «системи» зумовлене і певними ризиками: втратою часу, коштів, погіршенням соціального самопочуття. Події кінця листопада — початку грудня 2013 року продемонстрували, що влада стала фактором загрози фізичній безпеці та життю. Більш того, вищі чини МВС не намагалися ані приховати, ані виправдати репресивні дії силовиків: вони були публічними і залишилися безкарними.

«Восток и Запад — разные. Язык, харьковские соглашения — народ у нас инертно проглотил все, никакой

реакции. Почему поднялся сейчас Восток? Зацепили не просто Европу... не это было главным. А главным было то, что лично его ребенок может так пострадать Своих детей страшно выпустить на улицы...» (Харків, 52).

«...Було щонайменше три фізичні розправи із людьми. Люди не сперечалися, не йшли із колами, зброєю. Це не був удар у відповідь, це був напад. Ми не провокували, вони зробили так. Їм тут виправдання немає, це дійсно була агресія» (Львів, 44).

«Я считаю, что основным крючком стало публичное насилие. Да, мы знаем, что в тюрьмах людей бьют. Но мы этого не видим. А если видим весь цинизм и несправедливость — это ключевой момент... Во Владивке же выжили, это было на их глазах. А тут было на глазах всей страны» (Київ, 32).

2. Зневага до громадянської та людської гідності. Застосування сили проти мирних демонстрантів викликало обурення і гнів, але до цих епізодів громадянська гідність була зачеплена цинічною брехнею «гаранта» та його уряду відносно підтримки Євроінтеграційного курсу зовнішньої політики.

«Що стосується “Беркуту”, то тут уже справді ставлення до людей як до м’яса. Тут уже не витримали: “Ми ж громадяни!”. Особливо молодь» (Київ, 27).

«Але чому вони не сказали, що не йдемо до Європи? Це все було продумано, і план був готовий. І люди бачать, що це брехня. Кажіть свою проазіатську, проросійську правду. Кажіть просто правду!» (Київ, 21)

Ще одним чинником, який стимулював протест, була особиста неприязнь до В.Януковича та його несприйняття як президента України. Під час ФГД неодноразово згадувалося, що розчарування неочікуваною відмовою від підписання Угоди про асоціацію підсилилось тим, що персони, які роблять вибір від імені народу, не мають на це жодного морального права.

«...Крім того, вибір за нас роблять люди, які морального права на це не мають. Люди, на яких стоїть тавро злодія і корупціонера. Це найбільше заціпило молодше покоління» (Львів, 46).

«Ті, що працюють у власті – не мої... Не хочу щоб мені було соромно перед дітьми, перед іншими країнами – не може бути такий президент. Така людина, яка краде, відсиділа за грабіж, явно є бандюком, котра рветься до влади заради грошей, в якій немає нормальної освіти – тобто анти-ідеал людини» (Одеса, 25).

3. Відчуття цілковитої неможливості впливати на політику. Критичні загрози, зокрема відсутність гарантій безпеки громадян при взаємодіях із владою, загострили усвідомлення абсолютної нечутливості еліти до прагнень народу, її безвідповідальності та безкарності.

«У нас така ситуація, яка гірша, ніж у середньовіччі. Тоді якщо хтось прийшов вимагати гроші, ти можеш дістати зброю і показати своє фізичне право. А у нас цього не можна, є закон, але він працює тільки для депутатів. Отже, не можна користуватись ані законом, ані силою» (Київ, 21).

4. Вкрадена надія на наближення до Європи. Жоден з учасників дискусій не пов'язував підписання економічної угоди з Євросоюзом із підвищенням добробуту українців. Принаймні, у перспективі найближчих 3–5 років. Основні сподівання, як не дивно, стосувалися приборкання корупційних апетитів власної еліти. Усвідомлюючи свою неспроможність впливати на рішення влади, люди очікували, що вимога дотримуватись європейських стандартів примусить вітчизняну бюрократію до більшої прозорості та зменшить кількість зловживань. Крім того, була надія, що економічний союз з країнами Єврозони стимулюватиме внутрішні реформи.

«До “Беркута” забрали навіть не самоповагу, а надію і мрію. Довго було просто погано, кримінал. А тут, можливо, підемо в Європу і хоч щось зміниться. А тут навіть цю теплу мрію, яку кожен в серці беріг, забрали, і забрали певний вектор» (Київ, 21).

«У нас появилася можливість реально вирватись, прорватись... Беспредел же просто открытий творится. Пусть мы сразу не будем процветать, понятно. Все поняли, что это последний шанс» (Київ, 33).

Для більшості учасників акцій Європа є, в першу чергу, уособленням «справжньої демократії», яка спирається на незалежність судів та захист свобод особистості, «це повага до гідності кожного громадянина», коли «структура і механізм влади є для людей» (Львів, 45). Респонденти старшого віку сприйняли відмову від асоціації з Євросоюзом ще й як свідому ізоляцію країни, на кшталт радянських часів, замість слідування загальним інтеграційним трендам.

«Фактично, цим рішенням ми закриваємо шлагбаумом цим дітям майбутнє. Ми їх вчимо в інтегрованому, сучасному світі. І тут закриваємо в резервації» (Львів, 43).

5. Рух у східному напрямку. Серед мотивів протесту було також розуміння того, що відмова від підписання Угоди знаменує перспективу ще більшого зближення із Росією. Для опитаних протестувальників таке майбутнє було навіть більш лякаючим, ніж відмова від Євроінтеграційного курсу.

«Зараз у свідомості людей така дихотомія – або Європа, або Росія. Третього не дано. І коли зрозуміли, що не буде Європи, то зробили висновок, що це зближення з Митним союзом, і це викликало відторгнення» (Київ, 19).

«Я мрію, щоб моя держава була цивілізована. Ніякого “Тайожного Союзу” не може бути, то середньовіччя. Але якби був вибір, щоб наша держава розвивалася взагалі незалежною – я би обрала. Але вибору немає. Не буде Європи, буде той союз. Тому треба щось робити, не можна сидіти вдома» (Львів, 44).

Респонденти критично сприймали наслідки вступу України до Митного союзу. На їхню думку, це утворення уособлює застарілі принципи господарювання та політики, відмову від розвитку та нехтування світовими трендами. Ба більше, зближення з Росією оцінювалося як заперечення курсу, який Україна проводила впродовж усіх років своєї незалежності, як відкат до радянського минулого.

«Ми всі прийшли через відродження, добу незалежності України. 2004 рік, і ніби щось здобувається. І раптом, всі здобутки перекреслено. Ти розумієш, що по морді дали і

відшвирили в іншу сторону. На фоні хамського, зневажливого поводження Росії» (Львів, 45).

«Росія — це вчорашні технології, мислення, освіта, світосприйняття, законодавство, права людини» (Стрий, 42).

«Россия — это останется на месте. Ничего не изменится, просто будет еще хуже. ... будем в общак еще и Путину носить. Сейчас что в России? Вышло 10 человек митинговать, во главе с Немцовым: всех, в бобик погрузили и поехали. Там даже нет свободы слова. Если состоится “Таможенный Союз”, то я уеду из этой страны» (Київ, 27).

Бачення перспектив

В той час, коли тривали групові дискусії, серед основних вимог Майдану були покарання відповідальних за побиття мирних мітингувальників, відставка Кабінету Міністрів і формування Уряду народної довіри. Але серед учасників спротиву мало хто вірив у таку перспективу. Видавалося сумнівним, що влада піде на поступки. Але бажання стояти до кінця і розуміння, що це є останнім шансом щось змінити і вплинути на правила гри у країні, не полишало людей.

«Тут народ вже знає, що влада нічого не змінить. І тут вже довіри немає. А це означає, що тільки ми можемо щось зробити. Вся моральна відповідальність на народі, і це є серйозно. Назад дороги немає — вони розуміють, що будуть репресії» (Івано-Франківськ, 23).

Хоча оптимістичні настрої на першому етапі протестів переважали і майже ніхто не сумнівався в тому, що рано чи пізно влада буде вимушена піти на поступки, але лунала думка, що мирний спротив не дасть очікуваного результату і найближчим часом країну чекатимуть драматичні події.

«Всі чекають, бо весілля має закінчитись бійкою» (Стрий, 24).

«Противостояние может длиться вечно и не к чему не приведет. И это самое страшное. Как тройка. Ты не двоечник и не хорошист. Ты ничто. И кровь — это страшно. Но я считаю, что без неё внятной развязки не видно... Хорошо бы, если бы я был не прав» (Київ, 38).

* * *

Непросто відмовитися від романтизації одержаних результатів. Не хочеться вірити, що Революція гідності, як і попередня, Помаранчева, матиме лише меморіальне значення: збережеться у соціальній пам'яті як унікальний досвід суспільно-політичної мобілізації та нових форм громадянської активності. Втім, накладаючи на нинішній контекст лекала минулого, можна стверджувати, що найнадійнішим показником розвитку громадянського суспільства є поширеність серед населення етосу громадянськості, а не його політичні чи ідеологічні маніфестації у публічній сфері. Незважаючи на деякі успіхи в демократизації країни та очевидні зрушення у ціннісних орієнтаціях українців після революційних подій 2004 року, цим тенденціям не судилося стати визначальними та стабільними, а проекти формування політичної нації та етнокультурної ідентичності так і не були здійснені. Як, власне, і стратегічний цивілізаційний вибір розвитку країни.

Сьогодні наше бачення майбутнього більш оптимістичне та обнадійливе. Підставою для такого висновку є не лише сформована активна меншість носіїв революційних цінностей. Уже зараз можна говорити про те, що ця категорія пасіонаріїв долучилася до розроблення колективних проектів альтернативного майбутнього, залучаючи у свою орбіту більш пасивні соціальні категорії. Потужні внутрішні й зовнішні виклики стимулюють формування громадянської ідентичності, консолідуючи націю, а успішний досвід масових протестів проти «нечутливих» державних структур, сваволі бюрократії та корупції, який привів до повалення режиму, осідає у повсякденних практиках. В українській революції своя логіка й темпоральність: розпочавши рух до свого здійснення повільно й майже навіпамацьки, вона формує структури, які подеколи видаються ситуативними й фантомними; вона використовує тактики, здавалося б, приречені на провал. І всі рефлексії з цього приводу, що використовують традиційні ідентифікації та опозиції, виявляються безсилими. Лише час розставить усі акценти в «незавершеному проекті "Україна"».

3.2. НОВИНИ У ФОРМАТІ ВІЙНИ ТА ВИБОРІВ

Добре відомо, оскільки підтверджено численними обстеженнями, що саме телебачення є для громадян України основним джерелом інформації про соціально-політичні процеси та події, а в структурі віщання головну роль в цьому поділяють між собою новини та політичні ток-шоу різної періодичності. А війна, звісно, постійно присутня на телевізійному екрані, в тому числі й у новинах, адже на різних континентах вона безперервно точиться. Проте то були «чужі» війни, й уперше в історії незалежної України війна на власній території опинилася у фокусі телевізійного контенту взагалі та новинних програм зокрема. Виняткова ситуація вимагала повороту у змісті та форматі повідомлень і, у відповідь на такого роду припис, новини перетворилися у зіставленні із мирним часом, змінювалися вони й упродовж року. Водночас вони подавали війну не в усіх її жахливих подробицях, незамаскованою вибірковістю намагаючись не особливо тяжко травмувати суспільні почуття і мораль. Отже, контент новин (медіа-реальність) складався як наслідок зустрічних тенденцій форматування: новин — війською та новинами — війни. У травні і жовтні 2014 року до процесу форматування долучилися й вибори, весною президентські, восени парламентські.

Хроніка ж медійних та бойових подій у стислому переказі виглядає таким чином. Після анексії у березні Криму Росією військові дії розгорнулися у Донецькій та Луганській областях, де виникли відповідні «республіки». Медійний простір модифікується, в ньому утверджуються нові розрізнення — як і кого іменувати, як ідентифікувати причини, зміст, перебіг і наслідки такого роду подій; він стає гостро конфліктним, тут відбувається зіткнення інтерпретацій, що їх пред'являють протилежні сторони, словники їхнього захисту та обвинувачень принципово не збігаються, або стають дзеркальними, а відтінки

чорного та білого виводяться із публічної риторики. Крім того, сторони намагаються встановити контроль за доступом громадян до альтернативної інформації, мотивуючи це станом інформаційної війни; дія, яку іноді називають «дурною взаємністю» (Р.Жирар), завжди притаманна воєнним часам, не оминула вона й Україну. На сході відключали українські телеканали і транслювали російські, що мало на меті, очевидно, зміцнення колективної (регіональної) солідарності на ґрунті територіального та мовно-інформаційного зближення з іншою державою. Оскільки телебачення залишається в Україні найдоступнішим медіа, остільки створення однорідного і незабрудненого «ворожою пропагандою» мовного середовища мало сенс в очах і головах тих, хто діяв саме так. Реакція відповідальних за інформаційну політику в центрі, і на заході країни була аналогічною — з кабельних мереж та ефіру видалялися російські телеканали. Проте доступ через інтернет до них залишався відкритим, а отже, уся акція набувала ще й символічного характеру, адже той, хто мав бажання, мав і змогу індивідуально відтворювати конфронтаційну діалогічність телевізійного мовлення.

У квітні на сході країни розпочалася антитерористична операція української армії, Національної гвардії та добровольчих батальйонів, останнім активно допомагали одяжею, бронезилетами та продуктами харчування українські волонтери, а влітку вже розгорнулася повномасштабна війна проти збройних сил Росії, добровольців та місцевих ополченців, з численними жертвами з обох сторін, пораненими, сотнями тисяч біженців. На російському телебаченні українських військових називали «фашистами», на українському протилежну сторону — агресорами, терористами, бойовиками. 5-го вересня у Мінську було підписано мирну угоду, інтенсивність бойових дій помітно зменшилася, проте військові продовжували гинути. На частині територій Донецької та Луганської областей ані президентські, ані парламентські вибори не

проводилися, у листопаді там обрали органи влади, не визнані центральною владою у Києві. Так до конфіскованої в Україні території (Крим) додалися території відторгнуті, а шанси повернення до статус-кво початку 2014 року більш ніж проблематичні.

Уявлення про те, якими є телевізійні новини напередодні спочатку президентських виборів 25 травня, а потім парламентських 26 жовтня 2014 року і за умов здійсненої анексії та війни на східних територіях України, сформовані за результатами довгострокового проекту «Моніторинг політичних новин», що реалізується Академією української преси та науковцями Інституту соціології НАН України¹. У лютому, квітні, травні (впродовж двох тижнів), вересні (впродовж двох тижнів) та жовтні 2014 року методом контент-аналізу спостереженню підлягали програми новин у прайм-тайм на каналах українського телебачення УТ-1, Інтер, 1+1, Новий канал, СТБ, Україна, ICTV, TVi (в осінній хвилі новини на TVi замінили на новини 5-го каналу). Нижче посилатимемося на дані саме цих досліджень у тій частині, що стосується передвиборчих кампаній в ситуації збройного конфлікту (повні аналітичні матеріали виставлялися на сайті Академії української преси, www.aup.com.ua).

У сучасній історії є аналогія президентським виборам на фоні збройного конфлікту у країні з його численними жертвами серед військових та цивільних; це — Сирія у червні 2014 року. Проте екстраординарність обставин у нашій країні зумовлено ще й радикальним способом зміни влади, що відбувся в останню декаду лютого 2014 року:

¹ «Моніторинг політичних новин» здійснюють Академія української преси та науковці Інституту соціології НАН України з 2003 року методом кількісного контент-аналізу новинних програм провідних українських телеканалів (www.aup.com.ua). Наукове керівництво — Н.Костенко, В.Іванов. Для обстеження 2014 року фінансова підтримка надана Посольством Великої Британії в Україні, міжнародним фондом «Відродження», агентством США з Міжнародного розвитку (USAID) та програмою «У-Медіа» Інтерньюз Нетворк.

частина населення наполягала на проєвропейському виборі для України та поваленні чинного політичного режиму, інша частина явно і мовчки підтримувала зближення з Росією і збереження владного статус-кво. Трагічні події 20 лютого змусили обраного у 2010 році президента і частину його прибічників зняти із себе владні повноваження й покинути межі країни. Найближчим наслідком переходу влади до інших політичних сил практично до вересня стало якщо й не скасування, то перетворення на малозначущі деяких традиційних розрізень на кшталт «влада / опозиція», оскільки остання не була організаційно сформована, а також актуалізація таких, що, здавалося б, остаточно виведені з політичного чи журналістського вжитку. У вересні та жовтні ситуація помітно коригується.

Увага академічних експертів та спеціалістів у сфері політики до того, як конфлікти та війни подають у друкованих та електронних медіа залишається і високою і постійною. Достатньо послатися на матеріали, розміщені на порталі «The War and Media Network» (www.warandmedia.org), мета якого визначена як «встановлення продуктивного діалогу між дослідниками і практиками, які цікавляться відношенням між війною і медіа, включно з журналістами, політиками, військовими, вченими, художниками, письменниками, діячами кіновиробництва, але без обмеження суто ними», а також на аналітичні статті першого у даному проблемному полі міждисциплінарного часопису «War, Media & Conflict», що з 2008 року виходить тричі на рік у видавництві SAGE.

На підставі матеріалів різних медіа і різнорідних подій показано парадигмальну значущість розрізнення «ми — вони», де «вони» — це терористи та злочинці, носії відповідної релігії чи ідеології, а «ми» — благородні та мужні, що фіксує розбіжності у поданні війни 2006 року між Ізраїлем і Хезболла у телевізійних новинах США, Ізраїлю, Лівану та Аль-Джазіри [Melki, 2014]. В результаті домінантною тенденцією у медіа є подання спрощеної та

стереотипної картини конфліктів взагалі, що становить продукт «журналістики відданості й вірності», як її іноді називають [Ruigrok, 2008]. Допитливий і методично забезпечений аналіз хоча й дає змогу виявляти відмінні тональності подання змісту та образів зіткнень і суперечок [Goddard, 2008], однак радикально налаштовані дослідники взагалі ставлять під сумнів можливість «новин про війну» [Bell, 2008] або ж констатують, що так званий таблоїдний журналізм давно вже покінчив з професійною журналістикою і творить симулякри об'єктивності [Rusciano, 2010]. Водночас має місце і нова «пропаганда подвигу» таких собі озброєних робін гудів або ж че гевар, безкорисливих борців за справедливість, яку для XXI століття ретельно препарує у недавній книзі Н.Болт [Bolt, 2012].

Ситуація в Україні 2014 року розвивалася стрімко, несподівано і трагічно. Ані експерти, ані журналісти не мали часу підготуватися до відповідей на запитання про те, якими можуть або мають бути телевізійні новини, або ж як додержуватися стандартів і норм, визнаних світовою журналістською спільнотою. Реакція редакційних колегій та репортерів була радше спонтанною, ніж раціонально обґрунтованою.

Вибори президента–2014: «журналістика відданості»

Екстраординарні події призвели до значного збільшення новинного віщання: програми новин стали значно довшими, зросла і кількість повідомлень про події. У порівнянні з травнем минулого року у травні 2014 року обсяг тижневого новинного потоку зріс у 1,5 раза (з 66714 до 100095 сек.), кількість згадувань про політиків майже удвічі (з 520 до 1010), а обсяг прямої мови політиків в ефірі більш ніж у 2,5 раза (з 4808 до 13038 сек.).

Після лютневих подій на Майдані новини усіх залучених в обстеження телеканалів стають, так би мовити, україноцентричними: середня частка повідомлень про

політичні події в Україні протягом весняних місяців 2014 року досягла двох третин (59–63%), тоді як рік тому коливалася в межах чверті (25–26%), а разом із повідомленнями про міжнародну реакцію на український конфлікт становила три чверті всіх новин (71–73%). У фокусі уваги — «гаряча точка» на мапі країни: наприкінці травня частка повідомлень зі східних областей займає майже половину новинного потоку (43%, рис. 1.; у середині травня — 45%).

Програми починаються зведеннями з фронтів, станом справ у східних областях, продовжуються труднощами з підготовкою до виборів, подаючи події, як правило, із однієї оцінної перспективи. Важливий для журналістів показник збалансованості інформації, який упродовж

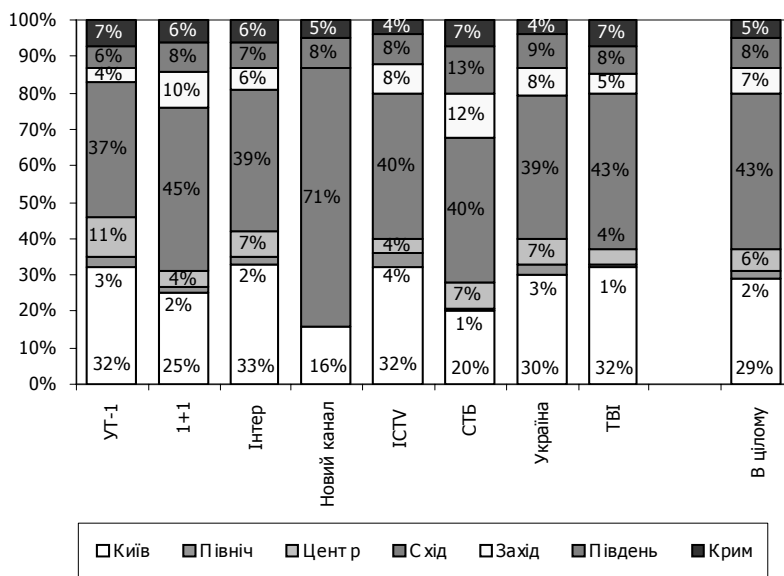

Рис. 1. Розподіл уваги новинних програм телеканалів до подій у регіонах України, 19–24 травня 2014 року, N=779 повідомлень про Україну, %

року утримувався на рівні 15–23%, упав до 11%, тобто лише кожне десяте повідомлення подавалося з кількома точками зору на події. При цьому негатив випадає переважно на політичних суб'єктів, що конфронтують з усією країною, — самопроголошені «ДНР» і «ЛНР» та їхнє керівництво. Однак це ще той час, коли лідерам-федералістам не повністю відмовляють у новинному ефірі українських каналів. В останній тиждень перед президентськими виборами висловлення В.Болотова («ЛНР»), І.Гіркіна та П.Губарева («ДНР») трансливалися на одному-двох каналах (115 сек., 21 сек., 21 сек. відповідно), а «народний мер» Слов'янська В. Пономарьов мав синхрон на п'яти каналах (95 сек.). Попри негативний контекст одна тільки присутність лідерів та громадян самопроголошених «ДНР» і «ЛНР», надана їм можливість публічно висловити свою думку виступала актом їхньої легітимізації, певного визнання, ступінь якого, втім, не визначити і не виміряти. Проте й альтернативна опція — не показувати і не згадувати — бачиться ще більш неприйнятною. Отже, колективи ньюзрумів свій вибір зробили за відсутності акцептованого правила, якого мають дотримуватися журналісти за обставин, що склалися.

Ще одна незвична ознака полягала у наявності повідомлень із фейсбуку, твітерів, блогів: їхня частка становила 5% упродовж другого тижня у травні та 7% упродовж третього. Вимушений, незаперечно, крок редакторів новинних програм за відсутності на той момент регулярних повідомлень офіційних прес-служб АТО і неможливості робити свою справу кореспондентам безпосередньо на місці подій. Тим самим новини насичувалися повідомленнями, які неможливо було перевірити, журналістика фактів поступалася місцем журналістиці чуток, погослів, викривлень. На війні найімовірніше інакше й не буває, адже правді з різних, іноді дуже поважних причин, тут не місце, її заступають замовчування і недомовки щодо невдач, акцентуація успіхів, поширенням чи навіть продукуванням яких тільки і залишається

займатися новинним медіа. Показово, що у квітні громадяни — постраждалі, залучені у протиборство, спостерігачі — в новинах частіше за політиків та офіційних осіб коментували події (у 30% проти 26% повідомлень про Україну), а у травні частіше за експертів (у 25% проти 17% повідомлень про Україну): як могли, як відчували, як розуміли причини та наслідки того, що відбувається, на свій лад та розсуд.

Увага у новинах до власне виборів Президента поступово зростала з 13% усіх повідомлень у квітні до 18% упродовж другого тижня травня і до 31% напередодні дня голосування (рис. 2). На фінішній прямій найбільшу увагу до такої події продемонстровано на каналах ICTV (49%) та TVi (44%). Проте за два тижні до виборів увага до них була нижчою (18%) ніж за місяць на попередніх президентських виборах у грудні 2009 року (21%), кандидати в президенти менше говорили в ефірі, процедура обмежилася одним туром, начебто згідно з уявленням про доцільність різного роду витрат в умовах воєнного часу.

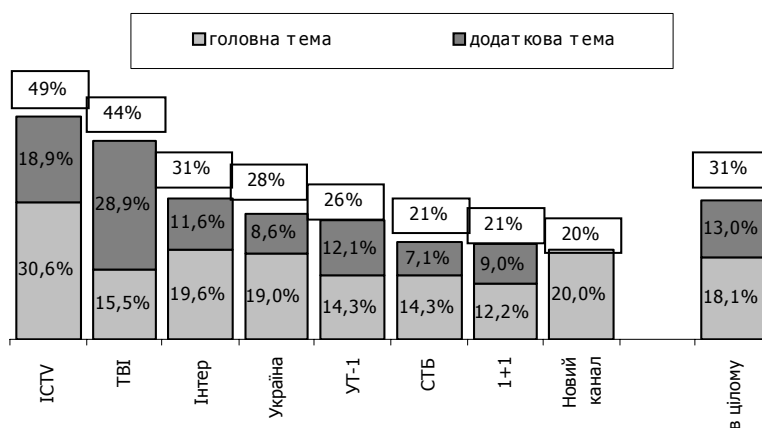

Рис. 2. Увага до президентських виборів у новинах українських телеканалів, 19-24 травня 2014 року, N=779 повідомлень про Україну, %

Легітимність виборів в інтерпретації новин під сумнів не ставиться. Принаймні у 90% випадків про неї взагалі не згадують, коли йдеться про вибори як головну тему повідомлень, у 9% випадків в новинах підтверджується легітимність і лише в 1% повідомлень порушують питання про їхню нелегітимність. Між тим сюжети про неможливість організації виборів на більшості дільниць Донецької та Луганської областей подавалися регулярно. Так і відбулося: у Донецькій області проголосувало дещо більше за 115 тис. виборців, тобто у 23 рази менше, ніж на виборах 2010 року, а у Луганській області 52 тис., що у 27 разів менше, ніж на попередніх президентських виборах.

В цілому для усіх новинних програм увага, тобто згадування у повідомленнях, напередодні виборів (19–24 травня) була зосереджена переважно на трьох претендентах на найвищу державну посаду: Ю.Тимошенко (4,4%), П. Порошенко (4,2%), С.Тігіпка (3,1%). Інші кандидати, як і попереднього тижня, згадувалися не так часто, що переважно збігалось з опитуваннями громадської думки і загальними коментарями в публічній сфері (рис. 3). В новинах не прийнято роз'яснювати положення програм, тому й увага до них мінімальна, хоча про програму П.Порошенка згадують частіше, адже він явний лідер за передвиборчими опитуваннями, а в медіа та серед експертів дискутується можливість і доцільність завершення усієї кампанії вже у першому турі.

У перебігу президентської кампанії негативна оцінка насиченість згадувань про кандидатів поступально знижувалася. Якщо у квітні негативні й сумнівні оцінки стосувалися П.Симоненка (43% усіх висловлень про політика), Д.Яроша (40%), М.Добкіна (27%), Н.Королевської (25%), Ю.Бойка (17%), С.Тігіпка (16%), Ю.Тимошенко (14%), О.Ляшка (9%), П.Порошенка (2%), а очолював негативний рейтинг О.Царьов (64%), то напередодні виборів серед тих, хто залишився у списку кандидатів, негативно й іронічно оцінювалися П.Симоненко (36%), А.Гриценко

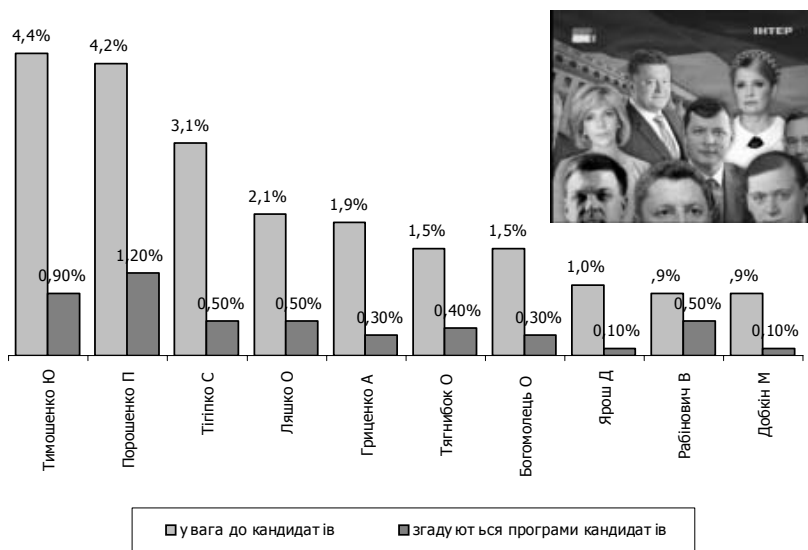

Рис. 3. Увага до кандидатів у Президенти та до їхніх програм у новинах українських телеканалів, 19–24 травня 2014 року, N=779 повідомлень про Україну, %

(11%), С.Тігіпко (4%) та Ю.Тимошенко (3%). Суто позитивний оцінний простір, навпаки, зростав, вказуючи на активізацію рекламної функції новин: протягом останнього тижня перед виборами позитивні іміджі мали П.Порошенко (15% усіх висловлень про політика), Ю.Тимошенко (15%), О.Ляшко (15%), А.Гриценко (11%), О.Тягнибок (8%), С.Тігіпко (7%).

Із наближенням дня голосування зростав і час, наданий у новинних програмах для висловлювань кандидатів: з 1743 сек. у квітні до 1934 сек. упродовж другого тижня у травні та до 2081 секунди — третього. Але розподілявся основний медіа-ресурс — прямий ефір — між політиками дещо інакше порівняно з рейтингами уваги, що свідчило про відносно автономні практики новин, формовані не без комунікативної активності команд кандидатів і

політичних преференцій власників каналів. У квітні 14 кандидатів мали синхрон в новинах; найбільше — П.Порошенко (21% усього синхрону кандидатів), Ю.Тимошенко (16%), М.Добкін (15%) і Р.Кузьмін (12%). У травні 11, тобто лише половина зареєстрованих кандидатів, промовляли у програмах новин (так було і на попередніх виборах). Упродовж другого тижня найбільшу частку синхрону мали П.Порошенко (20%), Д.Ярош (17%), П.Симоненко (14%), Ю.Тимошенко (12%) та О.Богомолець (9%). Розподіл синхрону напередодні виборів здійснювався на користь тих кандидатів, на кого політичні сили, що конкурують, робили ставки: М.Добкін (24%), П.Порошенко (23%), Ю.Тимошенко (19%). Їхня пряма мова в новинах зайняла дві третини всього синхрону кандидатів, відсунувши на задній план усіх інших. П.Симоненкові, наприклад, надали лише 23 сек. ефіру, що у 12 разів менше, ніж тижнем раніше (рис. 4).

Усі 11 кандидатів мали синхрон тільки на каналі «Україна», 9 — на Інтері. На каналі 1+1 напередодні виборів у новинах висловлювався тільки В.Рабінович, на Новому каналі — В.Рабінович та С.Тігіпко, на TVi — П.Порошенко і П.Симоненко. У новинах УТ-1 синхрон

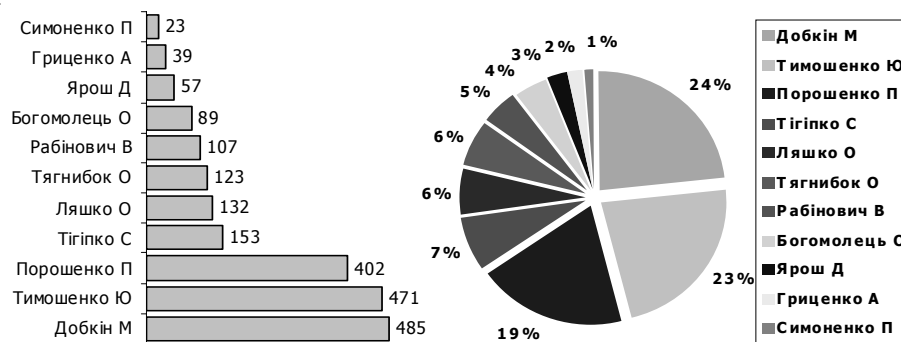

Рис. 4. Висловлення кандидатів у Президенти в новинах українських телеканалів, 19–24 травня, N=2081 сек.,%

кандидатів відсутній, оскільки на каналі був спеціальний час для викладення програм для всіх зареєстрованих кандидатів у Президенти. Судячи із преференцій каналів надавати новинний ефір претендентам на вищий державний пост, вони додержувалися певних передвиборчих стратегій (рис. 5).

Отже, із наближенням дати виборів новини набагато частіше позитивно оцінювали кандидатів у Президенти, утримуючись від негативних оцінок. Своєю чергою, претенденти гамували критику один одного, підкреслювали свою проукраїнську позицію. В результаті на тлі неоголошеної війни із сусідньою державою, неваги до змісту програм і чи не демонстративної політичної толерантності у програмах новин, створювалося і підтримувалося враження про патріотично відформатовану кампанію, про

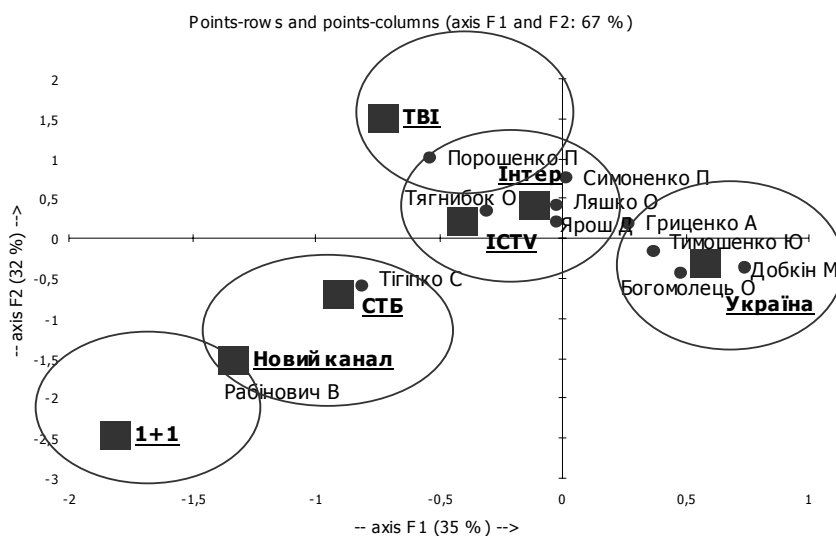

Рис. 5. Передвиборні преференції українських телеканалів, 19–24 травня 2014 року, $N=2081$, correspondence analysis $\chi^2 = 2776.062$ і значиме на рівні 0,050, критичне значення $\chi^2 = 79.083$, за $df = 60$

майже товариство кандидатів-однодумців, які прагнуть виключно блага рідній країні. Новини фактично транслиували ідею солідарності, яка у наявних обставинах переводила у статус маргінальних розбіжності у політичних симпатіях та антипатіях виборців.

Вибори до Верховної Ради—2014: репрезентація плуральності політичних уподобань

Перезавантаження вищої державної влади продовжилося позачерговими парламентськими виборами, які в дещо інший спосіб форматувалися новинами. Інакше бути не могло, адже значна частина виборців Партії регіонів і Комуністичної партії України не прийняли Майдан та його наслідки щодо перерозподілу владних повноважень, а політичний розкол країни був лише певним чином замаскований президентськими виборами і відтермінований для пред'явлення й актуалізації. І проходив він не за лініє розмежування між Україною і «ДНР» і «ЛНР» згідно із вересневими Мінськими протоколами, а вигадливіше — переважно по східних і південних областях. На диференціацію політичних уподобань чи упереджень населення та готовність їх пред'являти на виборах, напевно, впливали події початку року в українському політикумі й не прихована допомога зброєю й «добровольцями» з боку сусідньої держави. Проте емпірична фіксація наслідків такого впливу — справа складна й потребує окремого дослідження. Структурація ж політичних сил і виборців відбулася таким чином.

Партія регіонів хоча й офіційно відмовилася від участі у виборах, проте більшість її провідних партійців сформували «Опозиційний блок» або ж увійшли до списку партії Сергія Тігіпка «Сильна Україна». Обидві структури активно виступили з критикою влади, відновивши, тим самим, дихотомію «влада / опозиція», що була елімінована з травневих виборів. Нова влада сконструювала два нові суб'єкти політичного процесу на наступний виборчий цикл: прихильники чинного президента об'єд-

налися у Блок Петра Порошенка, а прибічники прем'єр-міністра А.Яценюка — у «Народний Фронт». Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» виступило кадровим донором — одні її члени поповнили списки обох партій у багатомандатному окрузі, інші балотувалися від них в одномандатних округах. Комуністична партія, «Громадянська позиція» (Анатолій Гриценко), партія «Свобода», Радикальна партія Олега Ляшка та Об'єднання «Самопоміч», яка 25 травня отримала 6% голосів на виборах до Київської міської ради, за даними опитувань щодо виборчих настроїв, входили до списку основних претендентів на місця у Верховній Раді.

Усього 52 партії висунули своїх кандидатів у народні депутати (на минулих виборах — 87), а 29 з них конкурували за подолання 5-відсоткового бар'єру ще й за партійними списками. Явка на вибори до вищого законодавчого органу була найнижчою за всю історію незалежної України — 52,42% (на чергових виборах 2012 року — 57,98%), а найменше виборців прийшли на дільниці у Донецькій (32%) та Луганській (33%) областях. Тобто значна частина тих, хто має право голосу, очевидно розгубилися, не знайшли або навіть не шукали прийнятних для себе політичних альтернатив і можливістю громадянського волевиявлення не скористалися. Причому у 27 округах територій цих областей, які підпорядковані «ДНР» та «ЛНР», вибори не проводилися — там через тиждень були оголошені власні. Більш як половина виборців ігнорували парламентські вибори у Закарпатській, Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській, Одеській, Харківській та Херсонській областях. Утім, загалом, їхня легітимність, як і в разі президентських, під сумнів в новинах не ставиться. Якщо вибори становили головну тему, то напередодні дня голосування у 97% випадків про легітимність виборів взагалі не згадували (наприкінці вересня 94%), а якщо додаткову тему, то таких було 94% повідомлень (у вересні 85%).

Порівняно з травнем 2014 року за тиждень до виборів 26 жовтня обсяг тижневого новинного потоку зменшився

з 100095 сек. до 89965 сек., а обсяг прямої мови політиків в ефірі з 13038 сек. до 11846 сек. Проте новини, як і впродовж усього року, лишаються «україноцентричними» — 64% повідомлень про політичні новини в Україні, а разом із міжнародними, пов'язаними з Україною, 71% усього потоку. Війна на Сході залишається найчастіше згадуваною головною темою повідомлень, хоча її частка зменшилася з 35% на початку вересня до 28% напередодні голосування. Як і у травні, 43% повідомлень були зі східних областей. Новини зостаються моновалентними: лише 10% повідомлень містять дві точки зору на події, хоча на окремих каналах цей показник досягає 15–18% (СТБ, Інтер).

З боку України серед учасників конфлікту напередодні виборів найбільша увага — до держави та її органів (36% повідомлень, наприкінці вересня 31%), а також до збройних сил (32%, наприкінці вересня 34%). З боку іншої сторони — до Росії та її керівних органів (12%, упродовж четвертого тижня вересня 15%, другого тижня — 23%), до цивільного населення східних областей — 11% та до озброєних формувань «ДНР» та «ЛНР» — 10% (наприкінці вересня 11%, рис. 6). Серед учасників конфлікту позитивно оцінюються громадські організації та волонтери України (18% усіх згадувань про цих суб'єктів, наприкінці вересня — 22%), збройні сили України (8%, упродовж четвертого тижня вересня — 11%), а негативні й іронічні оцінки найчастіше адресовані державним органам України — 29% (наприкінці вересня 26%). До цивільного населення на сході ставлення переважно нейтральне (98%, у вересні 93%), а до незаконних озброєних формувань (92%, у вересні 87%), «ДНР», «ЛНР», Новоросії (87%, у вересні — 79%), до Росії та її державних органів (74%, у вересні — 74%), Збройних сил Росії (85%, у вересні — 59%) переважно негативне.

Про таку біполярність оцінок учасників конфлікту свідчить і частотний словник маркування суб'єктів, що відносяться до тієї чи іншої сторони. Серед номінацій стійко лідирує опозиція «Патріоти (активісти, волонтери,

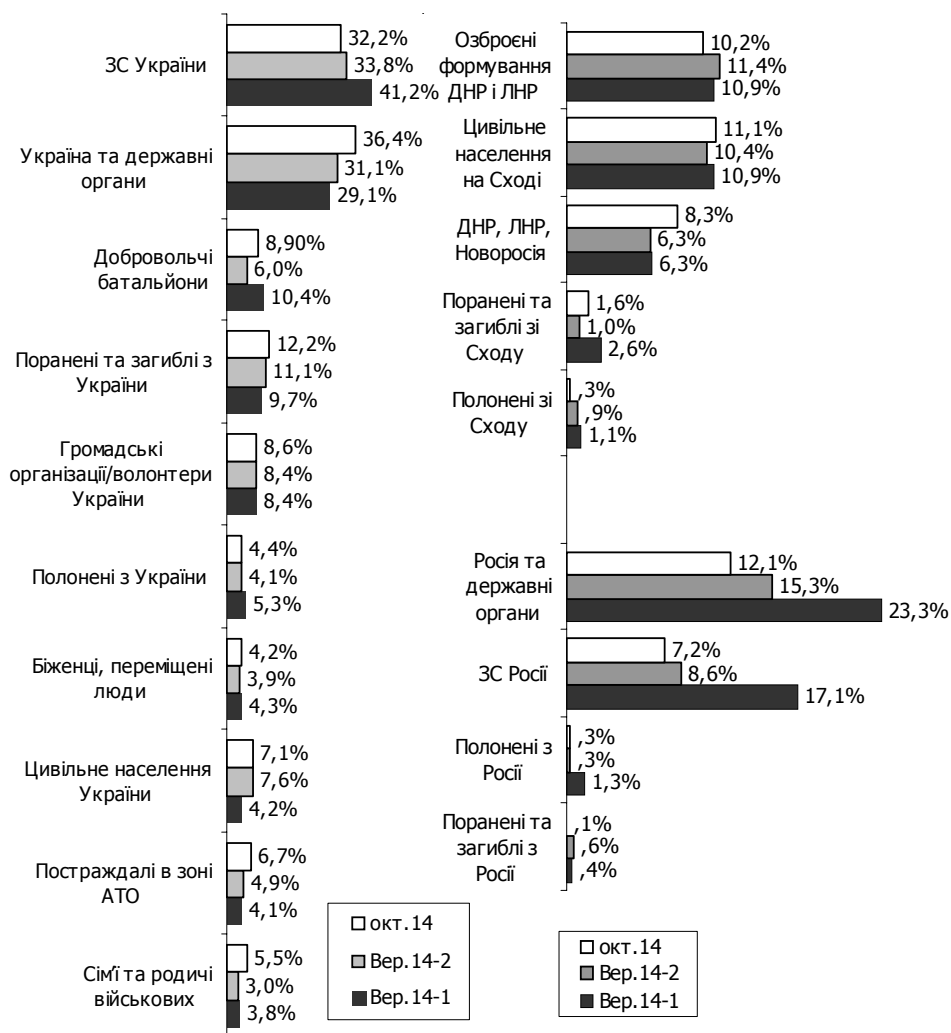

Рис. 6. Увага до учасників конфлікту у новинах українських телеканалів, 8–13 вересня, 22–27 вересня, 13–18 жовтня 2014 року (N =759, 701, 686,%)

побратими, добровольці)» (13% повідомлень) vs «Терористи, диверсанти, найманці, бандити, мародери, бойовики» (20%, рис. 7).

Помітно поменшало в новинах лідерів «ДНР» та «ЛНР», вони практично не згадуються, колишній лідер «ДНР» П.Губарєв у жовтні мав 20 секунд синхрону. Про цивільне населення говорять частіше й переважно позитивно, проте їхня точка зору на події фактично відсутня. Тобто коментар у поданні конфлікту українськими телевізійними новинами надається однією стороною, що має

Рис. 7. Маркування учасників конфлікту в новинах, 13–18 жовтня 2014 року (N=686,%)

створити враження ефективного контролю за ситуацією. Відомо, що телебачення Ізраїлю подібним чином висвітлювала збройні сутички в перебігу першої Інтифади [Handley, Ismail, 2010].

У травні 7% повідомлень потрапили до новин з інтернету, а у жовтні — тільки 2%, тобто масштаби журналістики поголосків помітно скоротилися. Річ у тому, що влітку запрацювали прес-служби АТО, Ради національної безпеки і оборони, Міністерства внутрішніх справ, а також Інформаційного спротиву, і частка повідомлень від них становила 9%. Після трагедії з армією та добровольчими батальйонами під Іловайськом вочевиднилось, що у їхніх повідомленнях відчутно присутні елементи пропаганди, коли факти замовчують або прикрашаються. Так до журналістики відданості, представлені репортажами власних кореспондентів (53% у жовтні; частину безумовно становить професійна журналістика, яка вже дала низку відмінних військових репортерів) і журналістики поголосків долучилася журналістика пропаганди; точні пропорції їх у змісті новин невідомі, але їхня присутність там сумніву не викликає.

Тільки за тиждень до голосування вибори законодавців стали у новинах подією, яка форматує медіа-реальність. Увага до них зросла до 13% повідомлень у якості головної теми та до 7% — у якості додаткової теми, тоді як наприкінці вересня було відповідно 4% та 3%, що помітно менше, ніж увага до президентських виборів. Найчастіше про парламентські вибори говорили в новинах Інтера (25%) та ICTV (23%), а найменше — на СТБ (6%) (рис. 8). Новини, отже, подавали ці вибори як подію менш доленосну порівняно з виборами Президента; очевидна асиметрія значущості, природа і джерело якої такі складні за походженням, що вимагають утримуватися від поспішних і завжди поверхових чи банальних суджень. До того ж контент новин не дає матеріалу для формування вірогідних припущень про походження такої асиметрії. Проте, знаючи про низьку явку на вибори, важко утриматися від констатації збігу між таким формату-

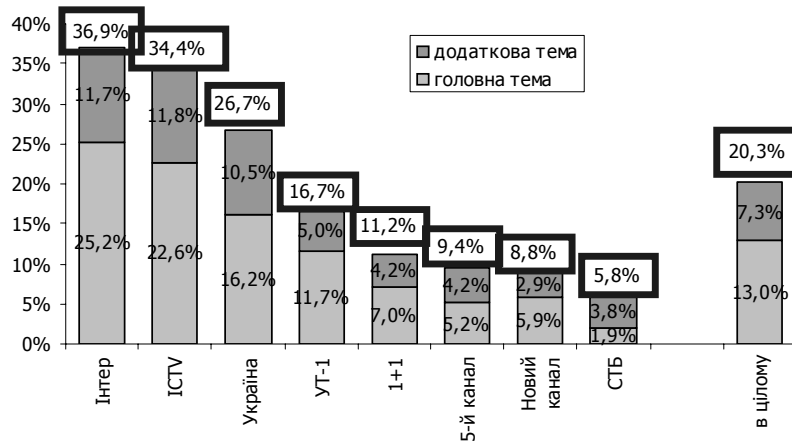

Рис. 8. Увага до парламентських виборів у новинах українських телеканалів, 13–18 жовтня 2014 року, $N=686$ повідомлень про Україну, %

ванням новинами виборчої кампанії і настроями значної частини громадян, абсентеїзм яких став виявом недовіри до наявного восени 2014 року контингенту політиків і до політики в цілому.

За тиждень до виборів лише 11 з 29 партій, що конкурували за місця у Верховній Раді, згадувалися у новинах, а про добровольчі батальйони говорили частіше, ніж про деякі партії. Лідерами уваги до колективних політичних і громадських об'єднань були Опозиційний блок — 7% і ВО «Батьківщина» — 5% (наприкінці вересня «ДНР» (4%), ВО «Батьківщина» та Партія регіонів (по 3%), на початку місяця — «ДНР» (6%), «ЛНР» (3%) та ВО «Батьківщина» (2%)). При цьому Опозиційний блок оцінювався переважно позитивно, а владі діставалося більше негативних суджень від журналістів і політиків, вони адресувалися Кабінетові Міністрів (43% усіх згадувань) і місцевим органам влади (33%). Позитивні оцінки дістаються «Україні» в цілому — 13% (наприкінці вересня — 15%, на початку — 12%). Два місяці поспіль до політичних інсти-

тутів найкритичніше ставилися новини Інтера — у жовтні 38% усіх згадувань про інститути, у вересні 24% та 15% відповідно. Інакше кажучи, спрямована на владу політична антиреклама у новинах практично відсутня у вересні, стрімко збільшується у передостанній тиждень агітації; переважно негативно подавали Радикальну партію Олега Ляшка (1+1) та Об'єднання «Самопоміч» Андрія Садового (Інтер), маніфестуючи політичні пристрасті власників чи редакцій цих каналів.

Напередодні виборів підвищився й обсяг синхрону політиків, надання якого у новинах є найефективнішим інструментом участі каналів у передвиборчій кампанії; він становив 11846 сек. (наприкінці вересня — 9092 сек., на початку вересня — 11061 сек). Майже половина всього ефірного часу дістається кільком персонам: П.Порошенкові (11%) та А.Яценюку (7%), які очолюють коаліційні сили, представникам прес-служб антитерористичної операції А.Лисенкові (9%) та В.Селезньову (5%), лідерам опозиції Ю.Бойку (6%), Н.Шуфричу (5%), О.Вілкулу (5%), що наочно сигніфікує новинний формат як «вибори під час війни».

Представники 11 партій і блоків з 29 внесених у бюлетень говорили у жовтні у прямому ефірі. У перебігу виборчої кампанії конфігурація розподілу синхрону в новинах, хоч і залишилася асиметричною із перевагою у бік чинної влади, але дещо змінилася на користь опозиційних сил. Якщо на початку та наприкінці вересня частка коментарів та висловлювань представників влади у 6 разів перевищувала частку прямої мови тих, хто належить до опозиції (68% проти 11%, 72% проти 12% відповідно), то напередодні виборів — у 3,4 раза (64% проти 19%). Упродовж двох місяців синхрон політиків Опозиційного блоку поступально зростав з 1% на початку вересня і 10% наприкінці вересня до 16% перед виборами. У той же час синхрон представників Народного фронту скоротився з 19% наприкінці вересня до 12% у жовтні, представників Блоку П.Порошенка (без частки прямої мови президента) — з 9% до 4%, представників «Батьківщини» — з 13% на початку вересня до 5%. Синхрон

політиків з Радикальної партії становив у жовтні 4%, «Сильної України» — 3%, «Самопоміч» — 2%, «Свободи» — 2% (рис. 9, табл. 1).

Тим часом канали ніяк не демонстрували єдності в політичних преференціях, додержуючись власної редакційної політики. Перший Національний, 1+1, СТБ, 5-й канал напередодні голосування не надавали новини в якості майданчика для висловлювань опозиційним політикам, розподіливши новинний синхрон переважно між представниками «Народного фронту» й БПП. Натомість Інтер і Україна віддали спікерам Опозиційного блоку від чверті до третини свого синхрону (31%, 26%), ICTV — 6%. Представники «Сильної України» говорили переважно на Новому каналі (15% усього синхрону), ICTV (8%), Інтері (6%), «Батьківщини» — на Новому каналі (17%), Україні (7%), ICTV (7%), Радикальної партії О.Ляшка — на

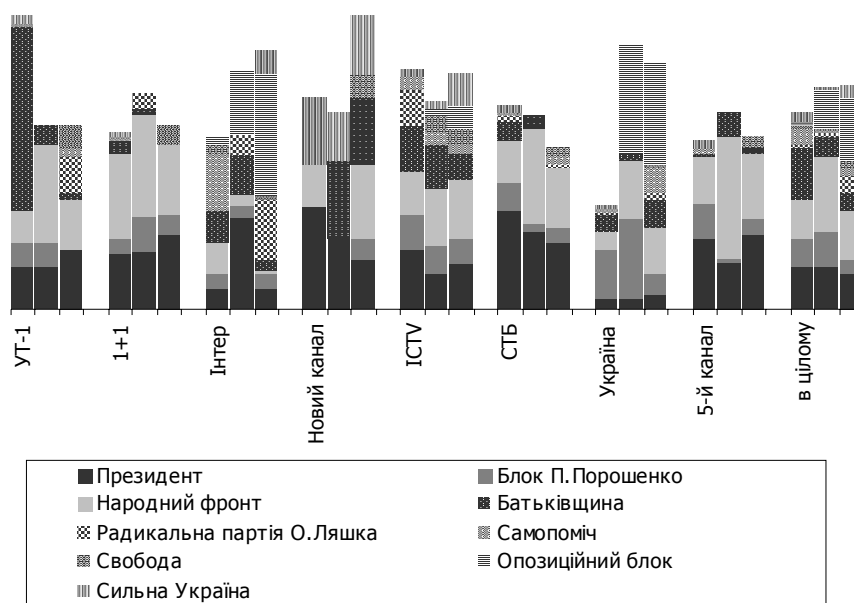

Рис. 9. Розподіл синхрону в новинах українських каналів, 8–13 вересня, 22–27 вересня, 13–18 жовтня 2014 року (%)

Таблиця 1

Розподіл синхрону представників основних політичних сил
у новинах українських телеканалів, 8–13 вересня,
22–27 вересня, 13–18 жовтня 2014 року, %

Політичні сили	Вер. 8–13	Вер. 22–27	Жовт. 13–18	Вер. 8–13	Вер. 22–27	Жовт. 13–18	Вер. 8–13	Вер. 22–27	Жовт. 13–18
	УТ-1			1+1			ІНТЕР		
Президент	11%	11%	15%	14%	15%	19%	5%	23%	5%
Блок П.Порошенка	6%	6%		4%	9%	5%	4%	4%	4%
Народний фронт	8%	25%	13%	22%	26%	18%	8%	3%	1%
Батьківщина	47%	5%	2%	3%	2%		8%	10%	3%
Радикальна партія О.Ляшка			9%		4%			5%	15%
Самопоміч	1%		2%	1%			15%		
Свобода			6%			5%	2%		1%
Опозиційний блок							2%	16%	31%
Сильна Україна	2%			1%					6%
Інші	25%	53%	53%	55%	45%	53%	56%	39%	34%
<i>N</i>	1902	1048	741	1126	1084	911	1882	1017	2431
	НОВИЙ КАНАЛ			ІСТV			СТБ		
Президент	26%	18%	13%	15%	9%	12%	25%	20%	25%
Блок П.Порошенка			5%	9%	7%	6%	7%	2%	7%
Народний фронт	11%		19%	11%	15%	15%	11%	24%	11%
Батьківщина		20%	17%	12%	11%	7%	5%	3%	5%
Радикальна партія О.Ляшка				9%			1%		1%
Самопоміч				3%	3%	2%	1%		1%
Свобода			6%		4%	4%			
Опозиційний блок					2%	6%			
Сильна Україна	17%	12%	15%	2%	2%	8%	2%		2%
Інші	46%	50%	25%	39%	47%	40%	48%	51%	48%
<i>N</i>	122	154	308	1161	1201	1459	1206	639	776
	УКРАЇНА			5-й КАНАЛ			В ЦІЛОМУ		
Президент	3%	3%	4%	18%	12%	19%	11%	11%	9%
Блок П.Порошенка	12%	20%	5%	9%	1%	4%	7%	9%	4%
Народний фронт	5%	15%	12%	12%	31%	17%	10%	19%	12%
Батьківщина	4%	2%	7%	1%	6%	1%	13%	5%	5%
Радикальна партія О.Ляшка	1%		2%				1%	1%	4%
Самопоміч	1%		6%	1%			4%	1%	2%
Свобода			1%			3%	1%	1%	2%
Опозиційний блок		27%	26%				1%	10%	16%
Сильна Україна	1%			2%			2%	1%	3%
Інші	73%	33%	37%	57%	50%	56%	50%	43%	43%
<i>N</i>	2603	2606	4196	1029	1277	1024	11061	9092	11846

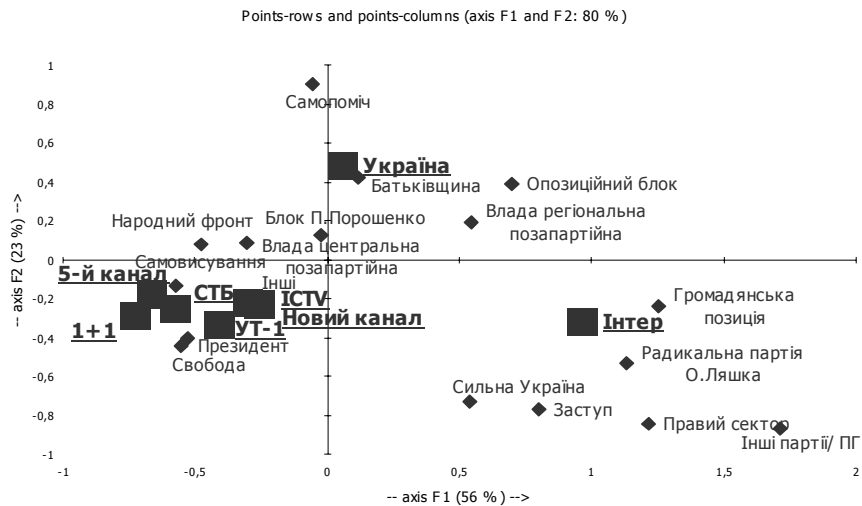

Рис. 10. Політичні преференції українських телеканалів, 13-18 жовтня 2014 року, $N = 11846$, *correspondence analysis* $\chi^2 = 6606,913$ і значиме на рівні 0,050, критичне значення $\chi^2 = 137,705$, за $df = 112$

Інтері (15%), УТ-1 (9%), «Самопоміч» — на Україні (6%), «Свободи» — на УТ-1 (6%), 1+1 (5%) (табл. 1., рис. 9–10).

Загалом, жовтневі новини провідних українських каналів виразно формують картину значно більшої сегментованості політичного поля з дедалі більшою активністю різноманітних його агентів.

Завершальні констатації

Позачергові президентські та парламентські вибори в умовах збройного конфлікту та репрезентація їх у новинах схиляють до чотирьох, принаймні, висновків. По-перше, моноmodalність і моновалентність медіаландшафту напередодні президентських виборів є продуктом переважно «журналістики відданості», розбавленої неперевіреною інформацією з твітера та фейсбуку. Інформа-

ційний супровід конфлікту з його гранично схематичним і, може, тому всеосяжним кліше «свої — чужі» і за відсутності на війні найменших гарантій взаємної фізичної та моральної безпеки громадян і військових, іншої журналістики, здається, і бути не може. Відключення російських телеканалів, мінімізація присутності «інсургентів», «колабораціоністів» в українських теленовинах підтверджують це правило. Російські новини у той самий час транслюються у Донецькій та Луганській областях і говорять виключно про «фашистів і бандерівців», натомість їм протистоять ополченці, які «виступили проти зла, що піднялося у Києві» і рушило у східні регіони. Тобто Україна постає у них не стільки як простір соціальної аномалії, яка підлягає виправленню, скільки простором асоціальності взагалі — явно невипадковий продукт багаторічного досвіду російської індустрії пропаганди у формуванні офіційного сприйняття та інтерпретації подій.

При цьому масова свідомість комфортно розміщується у такому ж анахронічному розрізненні. В інтерв'ю окремих пересічних громадян Сходу, що їх подавали у прайм-тайм в Україні, фігурує та сама діада «ми — вони» в однозначному етичному забарвленні із чітко розподіленими інвективами — претензія на автохтонність, несумісну з рештою держави. А в Росії респонденти в опитуваннях масово підтримали і анексію Криму, і «допомогу Росії співвітчизникам» зброєю на сході України, підтверджуючи актуальність конфліктної опозиції, а рівною мірою визнаючи випадковість існування певних територій у складі України. І вже не встановити, чи то «журналістика відданості» в Україні, значною мірою вимушена, і свідомо та керована тотальність пропаганди в Росії так формують масову свідомість, чи то вони, своєю чергою, програмується відповідними уявленнями та інтерпретаціями, що дивовижно й загадково долають соціальні та освітні відмінності між індивідами, набуваючи статусу найпоширеніших. Залежні та незалежні інтерпретатори вимушені вибирати між цими двома опціями, або нама-

гатися окреслити можливості їхні симбіотичні сполучення, або ж допускати їхнє паралельне співіснування, щодо обов'язковості чи необов'язковості якого поки що не вдається запропонувати вірогідних гіпотез.

По-друге, на відміну від президентських, парламентські вибори підвищили градус політичного життя і чіткіше виявили неоднорідність політичних уподобань громадян. Напередодні виборів до вищого законодавчого органу медіа-реальність у новинах помітно диференціюється як за рахунок відновлення політичної дихотомії «влада — опозиція», так і внаслідок притаманних населенню політичних преференцій. Відповідно диференційованішими постають і політичні упередження каналів, які, безумовно, реагували на помітну неоднорідність намірів та установок виборців щодо підтримки певних партій, а протилежні позиції представлені новинами 1+1 та Інтера. На користь представників влади зросла асиметрія в увазі до неї та самопроголошеної до результатів виборів опозиції, асиметрія у синхроні також відтворилася як вельми помітна за місяць перед тим але напередодні виборів менш виразна. Присутність в новинах спрямованої переважно проти влади політичної антиреклами, доповненої великим синхроном представників Опозиційного блоку стала актом реабілітації попередньої влади. Опозиційний блок, «Сильну Україну» і Комуністичну партію України підтримали 16,42% тих, хто заповнив бюлетень. Тобто кожний шостий громадянин вважає і переконаний, що у 2010–2013 роках представники цих політичних сил, маючи більшість у парламенті та повноту виконавчої влади, все робили так як треба, і їм нема чого соромитися, або вибирає «менше зло» — знак непереможеної, а можливо, і незборимої за одне чи кілька поколінь, різниці у сприйнятті та інтерпретації світу політики, напрямків внутрішньої еволюції державних інституцій, доцільності приєднання до привабливих наддержавних структур, тобто майже культурно-цивілізаційних підстав взагалі.

По-третє, дані моніторингу новин 2014 року, які, що відомо, перебувають в комбінаторному спорідненні із

реальністю, дають підстави стверджувати таке. У соціумі в екстраординарному стані повсякденні та наукові визначення, розрізнення, розмежування та їхні сигніфікації, що були — чи здавалися — релевантними у нормалізованій ситуації, помітно втрачають ідентифікаційний потенціал, а соціальна матерія форматується вкрай незвично. Отже, відтепер актуалізується і певний, але не визначений час відтворюватиметься нова і злободенна її текстура, яку доречно називати гетерогенною соціально-політичною зборкою і яка являє собою сукупність складок — неоднорідних за різними ознаками об'єднань, сполучень, фігурацій індивідів з притаманними їм світоглядними і буденними, іноді напрочуд стійкими, уподобаннями, орієнтаціями, упередженнями, дискурсивними практиками та оцінками. Ось вона:

➤ Складка *державної законодавчої і виконавчої влади різного рівня*, вищі структури якої тільки після 26 жовтня 2014 року, дати проведення виборів до Верховної Ради, були повністю легітимовані демократично проведеними виборами, нижчі перебувають в очікуванні зменшення асиметрії в повноваженнях і ресурсах, а всі її інститути та організації підлягають оновленню у процесі люстрації та реформ. Неоголошена війна поставила перед владою проблеми такого рівня складності, відповідати якому неймовірно важко, якщо взагалі можливо. Це, природно, генерує підвищену увагу, недовіру і навіть підозри з боку громадськості та опонентів до її, влади, дій.

➤ Складка *унітарності*, що складається з гарячих і поміркованих прихильників єдності країни, її територіальної цілісності, з тих, хто прихильний до загальнолюдських цінностей, прав і свобод, і хто утворює соціальну базу нової влади, щодо якої зберігаються як завищені очікування і надії, так і готовність і здатність контролювати її дії; сегмент упередженості та збудженості; складка поширення практик альтруїзму та активності.

➤ Складка *індиферентності*, байдужості та відчуженості, відсутності інтересу до політики, неучасті у виборах, зосередженості індивідів на собі.

➤ Складка *колабораціонізму*, сегмент свідомого співробітництва громадян, військових, міліціонерів, державних службовців різного рівня із зовнішнім агресором, особиста («ополченці», учасники незаконних військових формувань, диверсанти, «народні мери та губернатори»), а також матеріально-фінансова допомога йому.

➤ Складка *компромісу, «реалполітики»*, носії установки на пошук засад і умов толерантного співіснування політичних сил і громадян різного світосприйняття і бажаного майбутнього.

➤ Складка *реставраційних настроїв та дій*, носіями та суб'єктами яких є громадяни, що не згодні із результатами подій 2014 року, переконані у дєвості попередньої практики владарювання і в необхідності повернення до неї, не підтримують дії нової влади, у більшості демонструють пристосувальну до обставин або вичікувальну поведінку, ті, хто на виборах до Верховної Ради підтримав «Опозиційний блок»; складка, в межах якої, допустимі як саботаж виконання управлінських рішень, так і прояви некомпетентності й непрофесіоналізму.

➤ Складка *інсургентів* — озброєних супротивників влади, частина яких прибула із сусідніх держав чи псевдодержавних утворень.

➤ Складка *страждання* (мізерабілізму), біженці та переселенці, що втратили житло і роботу, а також потерпілі під час військових дій, сім'ї загиблих українських солдатів, офіцерів, цивільних, поранені й покалічені.

➤ Складка *непідконтрольної території*, влада і цивільне населення тих фрагментів Донецької та Луганської областей, які перебувають по той бік роз'єднання військових за Мінською угодою. Здебільшого люди там вважають себе приниженими і ображеними лютневими подіями в Києві, відчують загрозу з боку радикально налаштованих «націоналістів» і кажуть про це, не вважають нинішню Україну своїм «домом», визнають законним відділення від решти країни, а в ополченцях та інсургентах бачать гарантів захищеності.

➤ Складка *втраченої території* — Крим, фантомний біль України, що підживлює мрії та ілюзії про відновлення статус-кво 1954 року.

По-четверте, новини орієнтуються на лідерів передвиборчих перегонів і тих, хто, як у випадку М.Добкіна чи Опозиційного блоку, активно створює інформаційні приводи. Вже після реєстрації кандидатів і перших рейтингових замірів популярності було зрозуміло, що у травні 2014 року вибір громадяни робитимуть між П.Порошенком і Ю.Тимошенко, а у жовтні прихильники влади — між Блоком П.Порошенка і «Народним фронтом» на чолі з прем'єр-міністром А.Яценюком. І новинні програми відтворювали цю ситуацію, скоригувавши її згідно з установками редакційної політики. Водночас збройний конфлікт немовби наклав заборону на «чорний піар» у травні: претенденти у публічних заявах не заторкують, за поодинокими винятками, програм, політичного минулого і сьогодення конкурентів, а в новинах нечисленні сумнівні та негативні оцінки адресовані лише окремим політикам. Проте у жовтні 2014 року критика влади та відповідних партій звучить набагато гучніше й агресивніше. Тобто у президентській кампанії канали немовби забули, що вони є бізнесовими структурами, а під час парламентської — згадали. Вочевидилося, що взаємодії влади й медіа-ринку вимагають виваженого коригування правил у нових умовах і безумовного залучення до публічних обговорень ідеї свободи слова, аргументуючи або непорушність цього принципу, або обставин чи терміні його обмеженої імплементації.

3.3. НОМІНАЦІЇ КОЛЕКТИВНИХ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ У БЛОГОСФЕРІ АКТУАЛЬНИХ ПОДІЙ

Інтерпретації подій в Україні 2013–2014 років для пояснення жорсткого протистояння, агресії та ворожості груп та категорій як у відкритих просторах київського та регіональних ЄвроМайданів, так і у віртуальному просторі соціальних мереж актуалізували використання таких концептів, як маніпуляція (думками, свідомістю), інформаційна війна, мова ворожнечі, ксенофобія. Маючи кожний свою історію, свої та переваги, певні методологічні традиції, ці концепти, натомість, залишають специфічні лакуни в інтерпретації подій та ситуацій або мають суттєві обмеження застосування у вітчизняному академічному та публічному просторах. Так, концепт *маніпуляції* передбачає базове уявлення про її потенційних суб'єктів і «замовників», а також можливості порівняння викривленого образу реальності з її правдивою картиною. Перше суттєво ускладнюється в умовах пришвидшення подій та загальної непрозорості зв'язків груп інтересів, а недоступність «реальної картини справ» і помноження альтернативних описів заважає другому. Подібні ж обмеження характеризують застосування концепту *інформаційної війни*. Пояснення насильства через зростання ксенофобії має спиратися на дані, які відповідатимуть динаміці подій та структурі їх учасників, чого також досягти доволі складно. Визначення ситуації, яка спричинила зростання ксенофобії, також потребує часу й обмежує можливість поточної інтерпретації. Пояснювальний потенціал концепту *мови ворожнечі*, який на відміну від попереднього концентрує увагу на символічному просторі суспільства, послаблений поширеністю репрезентативної моделі мови та домінуванням об'єктивістської традиції розуміння соціального.

Актуальна ситуація, таким чином, висуває певні вимоги стосовно підходу до її пояснення, а саме: він має зможливувати зрозуміння швидких змін у поведінці людей, які пов'язані не стільки з динамікою матеріаль-

них обставин життя чи об'єктивних стосунків, скільки зі зрушеннями в уявленнях щодо них. Одним із варіантів такого підходу є дослідження процесів культурно-символічного простору як такого, що реалізує, так би мовити, «медіацію» уявлень та дій. Саме в культурно-символічному просторі відбувається конструювання смислів, які закріплюються за певними чи новими символами, а ці символи, своєю чергою, ставши іменами чи ознаками, зумовлюють дію. Поле актуалізації культурно-символічних ресурсів спільноти стають, з-поміж іншого, повідомлення соцмереж, де відбувається інтерпретація поточних подій у країні. Нижче викладено результати дослідження динаміки колективних ідентичностей учасників ЄвроМайдану за матеріалами блогосфери, а саме — соціальної мережі «Facebook».

Постструктуралістська перспектива не залишає сумнівів в тому, що рухливість культурно-символічного простору пов'язана з боротьбою за встановлення відносин домінування в суспільстві. Тому стосунки культури і влади обрано тут як загальну рамку визначення специфіки та форматів цих процесів. У центрі уваги — процеси натуралізації й денатуралізації колективних ідентичностей. Ці процеси розглянуто як різновид культурних механізмів влади, за допомоги яких відбувається культурне «забезпечення» відносин влади в суспільстві.

Культура і владає

Розмаїття тематики досліджень зв'язку культури і влади в соціології та суміжних дисциплінах, яке ми знаходимо у працях М.Вебера, В.Парето, Е.Дюркгайма, Р.Міхельса, Г.Моска, Т.Парсонса, А.Грамши, М.Горкгаймера, Т.Адорно, М.Фуко, П.Бурдьє, З.Баумана, Ф.Енгелстада та інших, пов'язане зі специфікою тематичних напрямків та методологічних орієнтирів. Так, дослідження може звужувати владу до політичної, влади держави, а культуру — до інститутів створення, поширення та зберігання культурних цінностей, мистецтва, обираючи ключовим концептом «культурну політику» [Белова, 2002]. Рефлексійна

та критична настанови щодо відтворюваних значень, цінностей, ідентичностей висувають як ключові поняття «культурна гегемонія» [Грамши, 1991] та «культурні індустрії» [Адорно, 1997], а інтенція маркетизації культурного виробництва — поняття «креативних індустрій» [Мак-Інрой, 2005, Флоріда, 2005]. Вітчизняні дослідження пострадянських трансформацій актуалізували зазначену тематику в методологічній перспективі феноменологічної соціології [Бурлачук, 2002] та тематичному ракурсі механізмів підтримання реальності в умовах соціальної кризи.

Крім того, принципове значення для реалізації дослідження культури та влади має те, яке розуміння феномену влади покладено в його основу. Для соціологічного дискурсу доволі поширеним є ставлення до влади як вторинного феномену в соціальному житті, коли влада визначається як ставлення суб'єкта до об'єкта, або в категоріях наміру, волі, здатності досягати результату. Саме такий підхід структуралістів та функціоналістів до влади критикує Е. Гіденс [Гідденс, 1995]. За Гіденсом, влада в соціальних системах передбачає стосунки автономії та залежності між учасниками взаємодії, що пов'язане, як ми вже відзначали, з відмінністю їх. Але спектр влади в повсякденному житті є дуже широким та включає вплив на використання влади іншими. Е. Гіденс акцентує діалектику контролю: будь-які форми залежності передбачають ресурси, за допомоги яких підлеглі можуть впливати на начальників. Іншими словами, структури домінування як елемент соціальних інститутів не можна уявляти як «перемелювання тіл», а підлеглих — як слухняні автомати, хоча такий погляд поширюється об'єктивістською наукою [Гідденс, 1995].

Концентруючи увагу на соціальній дії, владу Е. Гіденс визначає як здатність діяти інакше, бути агентом, перетворювати наявний стан справ. Агент перестає бути агентом, якщо він або вона втрачають спроможність перетворювати, тобто реалізовувати певний вид влади. При цьому обставини соціального примусу, часто трак-

товані за аналогією з природними силами, не перетворюють дію на реакцію: «не мати вибору» не є еквівалентом підкорення механічним силам. У найширшому значенні терміна «влада» дія передбачає владу як здатність до перетворення ситуації, тобто влада передує суб'єктивності, вибудовуванню рефлексійного моніторингу дії. З іншого боку, влада пов'язана з участю, трактованого як здатність до дії. Брати участь у події для індивіда означає можливість у кожній її фазі чинити по-іншому.

У перспективі вивчення культурних аспектів відтворення влади привертає увагу й пояснення Е. Гіденсом феномену домінування та місце цього поняття в його концепції. Домінування разом з позначенням та легітимацією є однією зі структурних розмірностей соціальних систем як стосунків між акторами та колективами, що відтворюються й реалізуються через практики. Всепроникний вплив влади на соціальне життя зумовлює зв'язок структури значень із домінуванням та легітимацією. Домінування є умовою існування кодів значень, бо, як і влада, воно не зводиться до асиметрично розподілених ресурсів, але притаманне соціальній асоціації та дії як таким. Е.Гіденс підкреслює, що сама по собі влада не є порочною, вона не полягає в здатності «сказати ні», а домінування не можна подолати [Гидденс, 1995]. На прикладі ідеології він показує, що відділити структури означення від домінування й легітимації можна лише аналітично: вона пов'язує означення з легітимацією групових інтересів.

В сучасному рухливому, глобалізованому та інформатизованому світі дедалі частіше культура використовується для пояснення зіткнень та конфліктів на ґрунті національних, етнічних, расових, релігійних та інших відмінностей. Але річ не тільки в тому, що звернення до очевидних речей — різниці в одязі, поведінці на публіці, ритуалах чи віруваннях — приховує боротьбу за ресурси грошей чи впливу, або в тому, що власна культура та дотримання культурних традицій як ціннісні пріоритети піднесені на небачену висоту консервативним поворотом

суспільного дискурсу. Головним наслідком зазначених стратегій інтерпретації стає закріплення певних дистанцій між соціальними категоріями та групами, ставлення до них як близьких чи далеких, миролюбних чи небезпечних, ширше — своїх чи чужих. Це надає дедалі більшої актуальності питанню про роль культури у відтворенні соціальних ієрархій та влади в суспільстві [Сорока, 2013]. Визначення цієї ролі, своєю чергою, потребує пояснення зв'язку культури та дискурсу, дискурсу та влади та звернення до концепції дискурсивної влади М.Фуко.

Неоднорідний та плинний соціальний світ, де несиметрично розподілені ресурси спричиняють боротьбу та нерівність, виштовхує на передній план дослідницької уваги феномен влади. Кожна людина переживає утиски своєї свободи, вимоги підкоряються певним нормам, законам, правилам та чинить це особисто стосовно інших, тобто має справу із проявами влади. Влада — це тип соціальних відносин домінування, які можна спостерігати в різних формах: впливу, керування, управління, маніпулювання, панування тощо. Влада присутня на будь-якому рівні соціальної взаємодії — соціальному, міжіндивідуальному, міжгруповому та внутрішньогруповому. Вона реалізується в різних стратегіях встановлення ієрархій: це — переконування, примус, сила, оцінювання, компетенція, авторитет, харизма тощо. Такий широкий погляд на владні відносини уможливився завдяки відкриттям у працях М.Фуко [Фуко, 1996: 97–267]. Досліджуючи історію владних стосунків, він прийшов до розрізнення прямої та дискурсивної влади.

Прямі влади вирізняються вертикальною структурою, реалізуються згори вниз і пов'язані із примусом чи навіть з утиском прав та свобод людини. Вони легко помітні та реалізуються на макрорівні взаємодії (влада інститутів армії, поліції тощо). В домодерному світі — це влада суверенів, монархів, яким належало право відбирати чи дарувати життя. В сучасному світі, де велика частина суспільного життя базована на договірчій, ліберальній взаємодії, а важливими цінностями проголошено права та свободи

людини, вертикальні структури підпорядкування також легко помітити [Маєрчик, 2013].

У ранньомодерні часи, коли виникло завдання управління великими масами людей — населенням, яке визнавалося як джерело багатства, влада змінюється, стає анонімнішою, деперсоналізованою. У зв'язку із зростанням цінності окремого людського життя, кожне з яких примножує населення як багатство, населення як робочу силу, продуктивні тіла стають предметом наукового вивчення. Такі дисципліни, як демографія, медицина, педагогіка, а також історія й антропологія поступово створювали знання про людину, що в цих умовах набувало характеру норми. Це розмаїття знань про тіло — здоров'я, тривалість життя, репродуктивність, сексуальність — є знанням-владою, або дискурсивною владою [Маєрчик, 2013].

Дискурсивні влади (за М.Фуко) діють горизонтально, регулюють взаємодію за допомоги знань та норм. Дискурсивна влада не належить певній людині, регулює стосунки на мікрорівні суспільства — через правила та знання, що стали частиною здорового глузду. Вона характеризується горизонтальністю, децентрованістю, невидимістю, не належить певній людині. Невидимість дискурсивної влади полягає у видимій відсутності суб'єкта домінування, нею володіють люди безвідносно до їхнього соціального статусу. Наприклад, про необхідність мити руки перед їжею чи інші гігієнічні процедури вам може розказати й дитина. Дискурсивна влада не тільки контролює, а й створює: її головна роль полягає в тому, щоб забезпечувати, підтримувати, укріплювати, примножувати життя та впорядковувати його [Маєрчик, 2013]. Завдяки дискурсивній владі в суспільстві відбувається розрізнення груп людей та встановлення між ними стосунків нерівності. Будь-яка ознака відіграє роль розрізнявальної: колір шкіри, клас, стать, вік, місце проживання, сексуальна орієнтація, освіта тощо.

Таким чином, суспільство, соціальна реальність пов'язує взаємодією різноманітних індивідів та групи. Їхня відмінність слугує передумовою взаємодії та є невідділь-

ною характеристикою суспільства. Протягом змагання за ресурси — соціальної боротьби за утримання та поліпшення своєї позиції — між ними встановлюються стосунки домінування — підпорядкування, які перетворюють відмінність у соціальну нерівність. Через різноманітні практики повсякденної взаємодії стосунки домінування, або, іншими словами, влада, відтворюються як в інституціоналізованій явній формі (прямої влади), так і в неявній формі влади-знання. Аналітичне виокремлення ролі культури в процесах відтворення влади реалізується за допомоги концепту культурних механізмів влади.

Висвітлення зв'язку культури й влади є необхідним для пояснення виникнення та відтворення культури як такої в її певних формах, пов'язаних із діяльністю та минулим конкретної спільноти чи суспільства. Таке спрямування дослідження на зв'язок конкретних культурних феноменів (символів, ритуалів, міфів, дискурсів тощо) і соціокультурних умов виникнення та відтворення їх необхідне, щоб запобігти перетворенню соціології культури на «рафіновану» галузь, відокремлену від перебігу соціального життя скляним бар'єром притрушених пилом музейних вітрин.

Дослідження зв'язку культури і влади відповідатиме й розвитку соціологічного знання, спрямованого, як відомо, трьома специфічно соціологічними питаннями: соціальна нерівність, типологія соціальних систем та соціальна взаємодія. Поняття культурних механізмів влади відповідає першому з цих питань. Воно концентрує увагу на культурному забезпеченні відтворення влади, соціального порядку й пов'язаного з ними певного формату соціальної нерівності.

Поняття та різновиди культурних механізмів влади

Культурні механізми влади є способом закріплення певних стосунків нерівності між групами в суспільстві шляхом вироблення (або актуалізації) культурних значень, ієрархізації їх, наділення соціальною силою, тобто встановлення зв'язку між культурними значеннями й

соціальною структурою. Завдяки цьому відбувається примушення груп до певного місця в соціальній ієрархії відповідно до актуального розподілу сил в суспільстві, а саме — в інтересах тих, що домінують [Сорока, 2013]. Важливо підкреслити, що слово «механізм» (у прямому значенні — засіб передання руху) використовується у пропонованому понятті як метафора та акцентує смисл різнобічних зв'язків процесів, що взаємно відтворюють один одного.

До культурних механізмів влади можна віднести багато процесів, завдяки яким закріплюється дистанція між категоріями і групами в суспільстві та відтворюється соціальна ієрархія й нерівність. Це й номінація та класифікація (П.Бурдьє), нормалізація (М.Фуко) та канонізація (Л.Іонін), сакралізація (В.Бурлачук), легітимація (М.Вебер, П.Бергер та Т.Лукман, Ю.Хабермас, П.Бурдьє, В.Бурлачук), натуралізація (Р.Барт, А.Бікбов). Специфічним культурним механізмом влади є також дискурс чужого і ворога [Сорока, 2012: 212–216].

Щоб розглядати названі процеси як культурні механізми влади, відштовхуючись від постструктуралістського її розуміння, треба актуалізувати зв'язок між дискурсом і культурою. Культура є сукупністю «значень, цінностей та норм, якими володіють особи, що взаємодіють між собою» [Сорокин, 1992: 218], стверджував в середині минулого століття П. Сорокін, пов'язуючи культуру і значення. Трохи пізніше К. Гірц узагальнює культуру як сукупність генералізованих настанов комунікації та інтерпретації [Гірц, 2004]. З.Бауман додає важливі акценти щодо агентів культури, визнаючи її як «поле творчості та комунікації, виробництва та читання знаків, неперервних і ніколи не повторюваних процесів їх перетворення, самовизначення й трансцендування. Культура — це поле, де всі ми і автори, і актори» [Бауман, 1991]. Тобто, культурою є створення значень, їх застосування й відтворення в комунікації та інтерпретації, а також безперервному процесі творчості. Причому залученими у ці процеси є не тільки визнані автори шедеврів

світового або національного значення, як вважали творці ідеї культури в ХІХ столітті (наприклад, М.Арнольд), але й кожен з носіїв певної мови (культури), хто володіє її кодами. Такий концепт культури перетинається з концептом дискурсу як говоріння, що реалізується кимось в певних ситуаціях чи умовах та підпорядковується правилам, насамперед соціальним за своїм характером обмеженням доречності, відповідності, адекватності ситуації [Ван Дейк, 1989]. «Пунктами перетину» концептів культури й дискурсу стають значення, норми, коди та символи, які одночасно є елементами культури та засобами дискурсивних практик. Введення концепту культурних механізмів влади, таким чином, спирається на бачення культурного, соціального, дискурсивного та індивідуального як відносно автономних вимірів людського життя. Таке бачення формує культуральна соціологія, намагаючись утримати в полі зору суб'єктивні смисли, соціальні обмеження їх, культурні коди в мінливому середовищі людських думок і мережу соціальних структур та стосунків домінування. Як пише Дж.Александр, культуральна соціологія реалізує «пошук причинних зв'язків, на підставі яких «працює культура», зумовлюючи мінливі оцінки, значення, цілі соціальних акторів і структуруючи соціальне життя. Пошук шляхів пов'язання символічних структур із соціальними структурами, практиками, історичними процесами, формування концепції культурної прагматики та соціального перформансу» [Александр, 2007: 36].

Якщо поділити культурні механізми влади на групи відповідно до того, які саме елементи культури (культурні феномени) ними актуалізуються, можна побачити, що згадані номінація та класифікація є використанням символу, легітимація та сакралізація — ритуалу, натуралізація — міфу. Умовність такого поділу очевидна: символічні, ритуальні та міфологічні аспекти культури тісно переплетені між собою й у певних ситуаціях недоступні для відокремлення. Однак зазначений поділ видається корисним з методичної точки зору, бо дає змогу

структурувати тематику на початковому етапі вивчення і скерувати знання щодо центральних елементів культури на вивчення процесів, що забезпечують культурними засобами відтворення нерівності в суспільстві.

Уявляючи процеси конструювання та відтворення колективних ідентичностей, бачимо, що релевантними для них є такі культурні механізми влади, як номінація — іменування, легітимація — пояснення та виправдання, а також натуралізація — закріплення певного значення як очевидного та природного.

Номінація та класифікація, за П. Бурдьє, є функціями та ознаками легітимної влади [Бурдьє, 1994]. Номінація — це називання або визначення будь-яких соціальних об'єктів, явищ, груп, окремих персон; класифікація — віднесення їх до певних типів, класів. Номінація та класифікація реалізуються будь-яким соціальним агентом та визнаються в межах його впливу: батьків щодо дітей — в межах родини, вчительки щодо учнів — в межах шкільного класу, начальника щодо підлеглих — в межах організації тощо. Право легітимної номінації в межах суспільства належить державі та реалізується через бюрократичні процедури, в тому числі — кодифікацію та видачу посвідчень. Останні не тільки надають загальновизнані права їхньому володарю (наприклад, право керувати транспортним засобом, брати шлюб, обіймати посаду тощо), а й підтверджують символічну владу держави, яка забезпечує всі ці посвідчення. Право на легітимну номінацію є засобом відтворення соціальної влади в стосунках символічної влади, про що йшлося вище. Таким чином, виробництво здорового глузду — легітимна номінація — відбувається відповідно до інтересів тих, хто домінує.

З іншого боку, номінація та класифікація не є нейтральними механічними операціями розподілу: класифікації оперують культурними категоріями (словами мови, культурними символами [Сорока, 2011]), які головним чином спираються на бінарні опозиції: жіноче/чоловіче, зло/добро, чорне/біле, низьке/високе тощо. Тобто інтерес

тих, хто домінує, щодо вибудовування ієрархії значень реалізується за допомоги ціннісно ангажованих символів. Тому тематики соціальних номінацій та соціальних нерівностей щільно пов'язані між собою, що демонструє у своїх дослідженнях бездомних в Україні А.Рябчук. Особливу увагу привертає в цьому контексті вивчення поділу на гідних і негідних бідних [Рябчук, 2007]. Важливим полем досліджень процесів номінації та класифікації є використання символів у текстах мас-медіа [Сорока, 2010: 182–196], художніх та інших культурних текстах, повсякденному спілкуванні, в різних полях функціонування дискурсивної влади.

Тобто номінацію стосовно себе самої держава реалізує в спеціальних державних символах, які репрезентують значущі цінності національної держави мовою геральдики, у структурі своїх значень здатні розкрити характер та актуальний стан символічної боротьби всередині суспільства на момент прийняття певної державної символіки. Специфічним прикладом реалізації функції офіційної номінації є доповіді голови держави, які досліджувала В.Середа в перспективі формування ними історичної ідентичності [Середа, 2006].

Символічний капітал, згаданий вище, є необхідним для участі в боротьбі за монополію легітимної номінації (у символічній боротьбі) й виражається в титулах, званнях, дипломах, юридично гарантованих статусах тощо. Чим більшим є символічний капітал агента, тим імовірніше він/вона зможе нав'язати іншим власну шкалу оцінок, тим з більшою довірою інші будуть ставитися до його/її слів. За допомоги слів, тобто символів, використаних для номінації, іменування, символічна влада створює речі. Зрозуміло, що символічний капітал доктора наук із фізики неможливо використати в науковій раді з мистецтвознавства, а символічний капітал відомого письменника — в питаннях технологічного процесу виробництва їжі. І хоча статус та популярність намагаються набуті універсального значення, реальне це місце посідає лише офіційна номінація. Тому і втрата довіри

до представників держави є загрозою не тільки для них особисто та груп, інтереси яких вони репрезентують, але й для всього суспільства.

Іншим культурним механізмом влади є **легітимація**, яку можна розглянути через провідну роль ритуалів. Легітимація — це, за П. Бергером та Т. Лукманом, смислова об'єктивація другого порядку [Бергер, 1995:151–209], інакше кажучи, створення значень, які мають пояснити та виправдати зміст та форму інституціонального устрою. Легітимація розгортається на чотирьох рівнях: безальтернативна констатація «так це робиться» на дотеоретичному рівні; закріплені у прислів'ях, приказках та фольклорі й укорінені в повсякденному мисленні моральні максими; професійно створені теорії; символічні універсуми, тобто матриці бачення та інтерпретації об'єктивних і суб'єктивних подій та явищ [Шульга, 2012: 116]. Причому три попередні рівні є механізмами підтримання символічного універсуму.

Легітимація постає не тільки як засіб пояснення культурно-історичних феноменів, а й дає змогу інтерпретувати процеси, що постійно виникають в суспільстві [Шульга, 2012: 131–160]. Як стверджує О. Шульга, ці процеси легітимації можуть бути суб'єкт-об'єктивними та розгортатися у вертикальній площині, суб'єкт-суб'єктивними — в горизонтальній площині, а також більш складними, що здійснюються через інститути освіти та мас-медіа. Таку типологію можна співвіднести зі згаданими ідеями М. Фуко про прямі й непрямі влади та роль інститутів дисциплінування тіл.

Таке розуміння легітимації спрямовує дослідження різноманітних форм ритуалів як сучасних, так і традиційних. Так, ритуал переходу легітимує соціальну структуру спільноти, яка охоплює не тільки живих, а й померлих її членів [Маєрчик, 2011: 73–126], чоловічі ритуали — соціальний поділ за ґендерно-статевою ознакою [Гилмор, 2005: 154–176], а практики материнства — патріархальний принцип поділу праці та відповідальності [Кісь, 2012: 181–199]. Ритуали вшанування пам'яті легітимують

державний устрій за допомогою згадуванням героїв минулого [Коннертон, 2004: 70–113], а практики телевізійного перегляду можна інтерпретувати як засіб легітимації «четвертої влади» [Сергеева, 2009: 70–91].

Специфічним варіантом легітимації як культурного механізму влади є сакралізація. Це специфічні ритуали (або ефект певних ритуалів), які відтворюють розмежування сакрального та профанного світів [Бурлачук, 2005], або встановлюють розмежування, коли старий порядок зруйновано. Сакральне, як стверджує В.Бурлачук, не обов'язково означає деяку невидиму силу: воно є чимось екстраординарним і вимагає такого ж ставлення до себе; решта предметів, людей, будь-яких об'єктів набувають статусу профанного. «Процес сакралізації предмета, людини, події є одночасно процесом наділення владою. Сакральне і влада збігаються в тому сенсі, що обидва несуть собою здатність домінування, безпосереднього визначення життя людей» [Бурлачук, 2005: 67]. Прикладами сучасної сакралізації стають ритуали футбольних вболівальників, музичних та інших фан-клубів, або прибічників певного політичного лідера. Встановлюючи місце центру, який сакралізується та репрезентує владу, такі ритуали впорядковують світ, повертають його в гармонійний стан. У щойно цитованій статті В.Бурлачук розглядає події Помаранчевої революції як специфічний ритуал сакралізації.

Розкрити пов'язаний із міфом культурний механізм влади, а саме — **натуралізацію**, можна, за допомоги семіотичної перспективи вивчення міфу за Р.Бартом [Барт, 1994: 74–98]. Міф — це семіологічна система, що складається з означуваного (концепту), означника (акустичного образу) та знака (асоціації двох попередніх), як, наприклад, мова. Однак міф є вторинною семіологічною системою: його означник сформований зі знаків мови. Тобто міф є метамовою, вторинною мовою, якою говорять про першу. Матеріальними носіями міфу (або міфічного повідомлення) є не тільки власне мова, але й фотографія, живопис, реклама, предмети, дії людей (зокрема, ри-

туали) тощо. Це відбувається, коли перелічені об'єкти стають знаками, тобто їх сприймають не згідно з їхнім власним місцем та функціями, а як частину певного повідомлення.

У своїй відомій праці Р.Барт наводить приклад з обкладинкою журналу «Парі–Матч», на якій зображено чорношкірого солдата французької армії. «На обкладинці, — пише Барт, — зображений молодий африканець у французькій военній формі; салютуючи він дивиться вгору, імовірно, на французький прапор. Таким є сенс зображення. Однак хоч би яким наївним я був, я прекрасно розумію, що хоче сказати мені це зображення: воно означає, що Франція — це велика Імперія, що всі її сини, незалежно від кольору шкіри, вірно служать під її знаменами і що немає кращої відповіді критикам так званої колоніальної системи, ніж старанність, з якою цей молодий африканець служить своїм так званим гнобителям» [Барт, 1994: 80]. Зображений солдат — це означник міфологічної системи, а означуване — навмисне змішування належності до нації з війським обов'язком.

Побачити, виокремити міфологічне повідомлення стає можливим за умов чутливості до двоїстості його означника, який одночасно є і сенсом і формою. Така чутливість властива творцям міфу: вони беруть концепт і підшуковують йому форму. В цій перспективі чорношкірий солдат — це приклад, символ французької імперії. Іншим прикладом статичного та аналітичного погляду на міф, чутливого до двоїстості його означника, є погляд міфологів, які руйнують міф. В цьому сприйнятті «африканський солдат, який солютує, перетворюється на алібі для концепта «французька імперія» [Барт, 1994: 94]. Сприйняття споживачів міфу позбавлене зазначеної чутливості: читач, як пише Р. Барт, переживає міф як історію одночасно правдиву та ірреальну. Треба підкреслити, що споживач міфу, носій міфологічної свідомості є необхідною умовою не тільки прочитання певного міфологічного повідомлення, а й існування та відтворення певного міфу. А з огляду на неоднорідність міфологічного простору

сучасного суспільства можна стверджувати, що існування міфу передбачає постійну діяльність з актуалізації й підтримки певних міфологічних значень і цінностей, що їх живлять.

Порівнюючи ці три типи сприйняття міфу, Р.Барт наголошує, що альтернатива погляду творця міфу та міфолога є уявною, позірною. «Міф нічого не приховує й не афішує, він тільки деформує; міф не є ані неправдою, ані щирим зізнанням, він є викривленням» [Барт, 1994: 95]. Тобто, згідно з Р.Бартом, натуралізація є сутністю міфу. Міф натуралізує концепт, перетворює історію на природу: «все відбувається так, ніби образ природним шляхом продукує концепт, ніби означник є підґрунтям означуваного; міф виникає в той самий момент, коли Французька імперія починає сприйматися як природне явище» [Барт, 1994: 96].

Натуралізація, іншими словами, — це ототожнення соціокультурних явищ з природними (натуральними), завдяки чому зв'язок їхнього походження з діяльністю певної спільноти в певних історичних умовах викорінюється з пам'яті людей на користь положенню про відповідність їх законам природи, всесвіту тощо. Натуралізації зазнають норми розподілу соціально значущих ресурсів в суспільстві, що призводить до закріплення та забезпечує відтворення вираженого в цьому розподілі формату соціальної нерівності, відповідної ієрархії верств, груп і категорій суспільства.

Соціальні практики натуралізації представлені у способах творення та відтворення культурної традиції через підтримку відповідних символів, ритуалів та міфів. Саме у традиції «до мінімуму зводиться рефлексія соціального конструювання реальності» [Малес, 2012: 7], вони є нерелекційними настановами культурного відтворення. Натуралізація культурних смислів, набуття ними надсуб'єктного, гіпостазованого характеру є проявом реіфікації їх, поводження з ними як з предметами. Так, наприклад, визначення центру/периферії міста є результатом натуралізації як просторового закріплення культурних ознак соціальних поділів.

Натуралізації піддаються найважливіші соціальні поділи, такі як політико-географічні кордони [Бігбов, 2002]. Гори, річки, ліси не містять в собі природної сутності кордонів, здатні бути перешкодами лише фізичних для переміщень. Натомість буденною свідомістю політико-географічні кордони сприймаються як щось природне, натуральне. Природність приховує випадковий характер національних та адміністративних кордонів, пов'язаний з перебігом політичної боротьби в минулому, і стає центральною ілюзією панування.

Натуралізацією є також стратегія інтерпретації явищ та процесів природи за допомоги соціокультурних смислів, тобто через перенесення суто людських значень на розповідь про тварин, рослини та будь-які прояви життя. Метафоричність та намагання авторів, наприклад, телевізійних фільмів про природний світ бути зрозумілішими для широкої аудиторії є тільки поверховим поясненням такої стратегії інтерпретації. Навіть наукові тексти із природничих дисциплін (так, у праці Е. Мартин йшлося про біологічний опис яйцеклітин та сперматозоїдів) не є вільними від культурного досвіду [Маєрчик, 2013: 61–78].

Натуралізація груп та категорій в осягненні подій ЄвроМайдану

Запропонована вище перспектива допомагає розкрити й події 2013–2014 років в Україні. ЄвроМайдан, як і Майдан 2004 року, став проявом кризи легітимності державної влади і має бути розглянутий як ритуал сакралізації. Цитована вище розвідка В. Бурлачука [Бурлачук, 2005] дає можливість інтерпретації подієвих аспектів ЄвроМайдану та порівняння їх із подіями десятилітньої давнини. Зокрема чекають на інтерпретацію присутність церков, мілітарна агресія та загалом умови розгортання подій у бік насилля.

ЄвроМайдан став альтернативним суб'єктом легітимної номінації, що виявилось не тільки в реалізованій ним критиці державної влади та актах символічного спротиву, а й у продукуванні нових номінацій групових

ідентичностей. «Майдан», «тітушки», «бандерівці», «колоради», «ватники» тощо з'явилися для називання учасників протистояння, позначення меж групи, спілкування групи з рештою світу, тобто як реалізація функції номінації. Розгортаючи цей аспект теми, до згаданих номінацій слід додати низку їх образливих, стигматизувальних, модифікацій та комбінацій з ненормативною лексикою. Класифікуючи загал номінацій, що актуалізувалися за цей рік, слід вирізнити найменування інституціоналізованих груп («беркут», «правий сектор», «ультрас»), учасників певних подій («майданівці», «сепаратисти», «ополченці») від тих, що радше характеризують погляди та орієнтації, а також можуть ідентифікуватися за допомоги стрічок на одязі та іншої символіки («бандерівці», «тітушки», «колоради», «ватники»).

Остання зі згаданих груп номінацій привертає особливу увагу в перспективі процесів натуралізації та денатуралізації. Засобами натуралізації створюються уявлення про групи, схильні до насильства (чи такі, що практикують насильство), або протиставлені одна одній як вороги. Ці уявлення закріплюються як значення згаданих номінацій, а використання їх для опису певної ситуації наперед визначає її перебіг. Вибір такої номінації для ідентифікації або самоідентифікації стає приписуванням персоні мотивів насильницьких дій стосовно протиставленої групи. Використання натуралізованих номінацій, таким чином, дає змогу «програмувати» поширення насильства в будь-яких фізичних чи віртуальних просторах поза межами безпосереднього протистояння, в даному випадку — ЄвроМайдану. Використання візуальної символіки (жовто-блакитних чи георгіївських стрічок тощо) або відповідно маркованих місць збору для мітингів відповідає тієї ж логіці натуралізованих номінацій.

Прикладом натуралізації здатності до насильства носіїв певної номінації є поширення повідомлення про знуцання бійців «Беркуту» над козаком Михайлом Гаврилюком у січні 2014 року в Києві. Аналогічне значення має відео знуцань сепаратистів над патріоткою Іриною

Довгань в серпні 2014 року в Донецьку. Такі повідомлення не дають змоги персоніфікувати винуватців знущань, катувань, насилля, натомість поширюючи цей факт на всю групу, названу через цю номінацію (співробітники співпідрозділу «Беркут», прибічники сепаратистського руху тощо). Тому в решті ситуацій, де персоніфікація буде ускладненою або неможливою, це узагальнене визначення має всі підстави бути використаним для її інтерпретації. Так, наприклад, відбувалось в численних ситуаціях нападів на «людей зі стрічками» або навпаки — нападів «людей зі стрічками», як наприклад, 13 квітня 2014 року в Харкові на сході станції метро «Університет».

Слід зауважити, що приведення в дію механізму натуралізації не є ознакою певного політичного табору або групи інтересів: це розгорталося у практиках як прибічників, так і противників ЄвроМайдану, як проукраїнських, так і проросійських джерел. Разом з інформацією про події, у вигляді цієї інформації, а точніше — як один з аспектів цієї інформації аудиторія отримувала засоби типізації [Бергер, 1995: 55] соціального простору (ними є номінації категорій та груп у суспільстві), навантажені згаданими вище сенсами. Пришвидшення подій суспільного життя у зв'язку з масовими протестами на Майдані та самі ці протести як порушення рутини певного соціального порядку актуалізували відчуття непевності й непередбачуваності, притаманні атмосфері бунту, революції. В таких умовах здатність аудиторії до рефлексивності та критичного сприйняття знижується та пригнічується, що, своєю чергою, спрощує засвоєння «нових» номінацій, функціональність яких нібито зумовлена змінами. Найнебезпечніші наслідки така ситуація складає для людей, які не мають безпосереднього стосунку до подій майданів, але є включеними в інформаційні потоки. Не маючи власної точки відліку правдивості або хибності інформації (а таку можливість дає не тільки особиста участь у подіях, а й знайомство з учасниками, зі знайомими учасників тощо), ці люди втрачають безпечний простір повсякдення. Справді, сусіди, колеги, перехожі,

що раптом опинилися поруч, співгромадяни у твоєму місті тощо стають потенційним джерелом небезпеки. І навіть у проміжках між мітингами, виступами, акціями, коли «нічого не відбувається», ти напружено відшукуєш ознаки та знаки стану подій: вдивляючись у прапори на адмінбудівлях, балконах та вікнах житлових будинків, залишені агітаційні папери, стрічки на одязі тощо.

Наведені далі приклади використання номінацій, про які щойно йшлося, були виокремлені з повідомлень соціальної мережі «Facebook». Переважно це повідомлення харківських блогерів, тривалість спостережень — з листопада 2013 до листопада 2014 року. Повідомлення цитуються мовою оригіналу, переважно в повному обсязі, що допомагає зберегти можливість відтворення контексту значень. З тією ж метою вказується дата повідомлення та ім'я блогера, яким воно позначене в мережі.

Серед *режимів продукування натуралізованої номінації* легко виокремлюються свідчення очевидців. Навіть не будучи підкріплені фото- або відеоматеріалами, такі повідомлення вбудовуються в потік медіальної легітимації за фактом [Костенко, 2014: 126–128]. В поле зору потрапляють події локального значення, що їх оминають (повістю або частково) національні та регіональні медіа, те, що побачено на власні очі чи сприйнято з позиції учасника чи учасниці події. Відчуття просторової та соціальної близькості з авторами повідомлень, підсилене ефектами соціальної мережі, сприяє закріпленню, некритичному засвоєнню за номінацією певного значення. В наступних двох прикладах це відбувається з номінаціями «тітушки», «бюджетники», «вата».

«Для любознательных — о сегодняшних делах в Харькове. Днем в ФБ пошли призывы ехать к 14.00 к Академии ВВ на пл. Восстания: заблокировать выезд их автобусов с курсантами в Киев. Ежу было понятно, что ничего мы не блокируем, но ехать, конечно, было надо. Я приехал в третьем часу, к этому времени перед воротами академии стояли человек сто – сто пятьдесят; подавляющее большинство – совсем молодые па-

цаны: ультрас, анархисты, просто студенты. Потом стали подтягиваться люди постарше; к 17.00, думаю, нас была пара сотен, может, больше.

Свидетельствую, что не было ничего, что хоть сколько-то — в чем-нибудь больном воображении — могло бы быть трактовано как провокация, ничего абсолютно. Там не было ни одного нациста и ни одного гопника, зато была куча наших выпускников (и вообще, как всегда в таких случаях, народ был очень симпатичный). Кричали обычные кричалки: про Украину, героев — и “Київ — Харків разом”, призывали курсантов отказываться стрелять в братьев, через забор перебрасывали листовки (их тут же бросали обратно). Были веселые моменты: кто-то из корреспондентов несколько раз поднимал камеру на треноге, чтоб снять происходящее за забором, навстречу ей — с той стороны забора — тут же поднималась синяя лопата, все смеялись.

Часа в три немножко потолкались: подъехали пустые автобусы, чтоб заехать на территорию академии, народ не давал открыть ворота. Курсанты в шлемах, со щитами, отдавили, оттеснили толпу, и автобусы заехали. Мы чуть-чуть глотнули газу. Все это было, в общем, довольно пристойно и без особого насилия. Потом Женя Захаров зашел в академию и разговаривал с ректором, и полковники выходили оттуда и вполне мирно разговаривали с народом. Правда, все время шла информация, что недалеко скапливаются титушки с битами.

Пацаны-ультрас приволокли железные пруты и засунули их в скобы ворот. Тогда к воротам лениво, вразвалку подошел десяток ментов. Так было до 17.00. В начале шестого показался отряд Беркута. Завидев их, часть людей (и я с ними) стала отходить через улицу к скверу, другие остались возле ворот. Беркутовцы перешли на бег и разделились на две группы: одна стала оттеснять нас, подгоняя щитами и дубинками; женщины на бегу падали, мусора не давали приблизиться и помочь им. Вторая группа набросилась на пацанов, оставшихся у ворот, и стали избивать их дубинками. Свидетельствую:

они стали бить сразу, без всяких призывов разойтись – или чего-то в этом роде.

Толпа, в которой был я, скопилась на второй стороне улицы; беркутовцы, прикрывшись щитами, выстроились перед нами. Им кричали: Ганьба! Фашисты! В этот момент появилась толпа титушек, человек пятьдесят, в ярких жилетах и белых балаклавах. Сначала они выстроились за спинами беркутовцев, а потом вдруг бросились на нас; толпа побежала в сквер. Говорят, некоторые ультрас дрались с ними. Сейчас сообщают о нескольких избитых и задержанных.

В основном я пишу все это для знакомых «миротворцев», призывающих чуму на оба дома, проклинающих подлых политиков и т.п. И заявляющих, что все будет хорошо, главное — хорошо работать. Большой вам привет, дорогие». Владимир Осетинский, 19.12.2013.

Як бачимо, автор підкреслює характер свого посту як свідчення, акцентуючи увагу не на відчуттях чи оцінках, а на учасниках та їхніх діях. Він вибудовує картину, де мітингувальники й «ультрас» протиставлені «беркуту» та «титушкам», а внутрішні війська й держава становлять фон подій. Повідомлення дає матеріал для визначення позиції «титушок» у вимірах політичної орієнтації, підпорядкування й організованості / стихійності та знакового спорядження. «Титушки» одягнуті в яскраві жилети та білі балаклави; вони на стороні «беркуту» й наслідують його стиль застосування сили без попереджень; «титушки» не мають офіційного статусу, як «беркут», але діють організовано. Позиція автора, який стоїть серед мирних мітингувальників, оприявнює семантичну опозицію, в перспективі якої вибудовується номінація «титушок»: «мирне обговорення vs застосування сили, агресія». Не актуалізованою в пості залишається симетричність позицій «титушок» та «ультрас»: можна припустити, що їхня промайданівська орієнтація в описаній ситуації важить більше, ніж здатність застосовувати силу.

Наступний приклад розкриває номінацію «бюджетники». За її допомоги виокремлюється категорія пасив-

них щодо громадянських цінностей співробітників бюджетної сфери (шкіл, дошкільних закладів тощо), які виходять на мітинг вимушено: на підтримку Януковича, проти Євромайдану, а пізніше й під українськими прапорами.

«Утром звонит подруга: у облады люди стоят, флаги наши, а рожки не наши! Так что я приехала на площадь уже слегка предупрежденная. Дислокация такая: по центру бютковский тамада кричит в рупор, вокруг пенсионеры партийные с украинскими флагами, от майдановцы стоят сплоченной кучкой. Подтянулись “вежливо приглашенные” воспетки с детсадов. Стали тоже под желто-голубое.

Через ряд ментов — пенсионеры с флагами красными и трогательными плакатиками, щекочущими совковую железу. А дальше, к стекляшке — училки и тоже с родными жовто-блакитными знаменами. Я, конечно, сразу стала интересоваться: кто такие, откуда, как о митинге узнали? Училки и воспетки отвечали со скрипом, стойко охраняя административную тайну появления.

Пришлось мне на ходу изобретать формат летучего митинга для малых групп (провела таких около 20 по всей площади).

Происходило это так.

Сначала вопрос: откуда. Потом, на мычание, молчание и сдавленное “сами по себе”

Говорю: врете. Это не правда. Вас сюда прислали. Но не для того люди на майдане умирали, что бы вы по указке начальника патриотический дух испытывали. Важно личное мнение. Если вам ближе флаг красный, то все мы понимаем такой выбор и уважаем его. Главное — человеческое достоинство.

По-разному на такое отзывались, но в целом благожелательно и даже говорили, а что, мы тоже за Украину, мы под красный флаг не хотим.

Ну, и на том спасибо.

Жесть началась, когда мы попытались пройти к группе, которая держала огромный украинский флаг перед входом в ОДА. Там стояло милицейское оцепление. Иду прямо и говорю — своя я. Они мне: учителя? Это типа пароль. Отве-

чаем: да, учителя мы. Прошли с подругой. Подходим к флагу. Держат, и правда, училки безответные. Беремся мы за наш флаг, только что не шепчем ему: мы тут, все хорошо. Флаг нам в ответ затрепетал от радости. Стоим держим. Потом начали наши подходить через кордон милицейский, флагу на выручку. Стало нас побольше и повеселее. А потом набрались мы духа и как заорем: Украина-Єдина! Харків — Украина!

Аж сонце засяяло и училки заулыбались (не все, но многие). И плевать как там оно со стороны выглядело, наша это Украина, нам тут жить». Irina Red, 24.04.2014.

«Бюджетники» в цьому повідомленні безпосередньо представлені як «училки» та «воспеткі» – жіночі персонажі соціального театру, які уособлюють дисциплінарні інституції та їхній деперсоналізувальний вплив як на дітей, так і на власних співробітників. Авторка оприявнює і водночас спростовує це визначення, розкриваючи спілкування з учасницями події. Смісловим центром повідомлення стає український прапор та руки, які його тримають. Відчуття сакральності прапора спричиняє поетичний стиль повідомлення, а необхідність описувати власні подвиги – самоіронію. Номінація «бюджетники», таким чином, актуалізована опозицією «щирий vs удаваний», яка, своєю чергою, працює на примушення до визначення власної позиції.

Номінації «вата», «ватники» близька до попередньої, але й більш широка за охоптом вікових та статевих категорій, категорій за ознакою місця роботи тощо.

«Когда харьковская самооборона оборудовала первый самодельный блок-пост на Белгородке, как раз у въезда в Ромашку, мы с мужем поехали посмотреть, чем помочь. Увидели на месте ментов, истерического помощника депутата горсовета и местную вату женского пола и юношеского возраста. Менты были индифферентны, помдепутата ныл, что сейчас приедет оплот и всех перестреляет, мимо несколько раз проехал допа, “находящийся под домашним арестом”, а вата орала: убирайтесь со своим блок-постом! Я прямо спросила: вы хотите, чтоб приехали русские танки? Получила прямой ответ: Да! Самооборона уехала по просьбе ментов, а вата осталась ждать русских,

видимо, чтоб заключить их в объятия. И вот я думаю, что Харьков удержали те, кто развернул акцию “Харьков — Украина!”, кто ходил на митинги, рискуя стать инвалидом, а не местная “олигархня”, пытающаяся сейчас заскочить в новые эшелоны власти. И мэр нам нужен другой, например такой, как автор этого поста, за нее я бы проголосовала не глядя. А “опытные хозяйственники” и “политики” — пнх!» Irina Red, 25.07.2014.

Номінація «ватники» розкривається тут через антиукраїнські настрої та симпатії до «російських танків». В наступному прикладі вона втілюється в образах 60-річних жінок, які відтворюють антиукраїнський дискурс на рівні кричалок та закликів.

«НЕВИГАДАНА ІСТОРІЯ, ПОВІРИТИ В ЯКУ ВАЖКО...

Після сьогоднішнього віче сідаємо з моїм колишнім учнем (незрячим масажистом-патріотом) в 33 маршрутку. У маршрутці народу небагато: попереду жінка з дівчинкою років 6, позаду парочка «наших», посередині — двома дружними парами — тітки-сепарастки років навколо 60... Розмова почалась до нас. Парубок з дівчиною щось, вочевидь, сказали про набридлих колорадів, бабки жваво відбрихувались. Перепалка була звичайна й нецікава. Вони нам: “Скоро вас не буде...” Ми їм: “Це вас скоро й забудуть”... Вони нарешті вирішили зупинити перепалку: “Тихіше, тут діти...” Я їм: “У дітей у свідоцтві про народження написано: “Громадянин України”...

Збираємось виходити, встали. Тут мій прекрасний Дімка повертається до бабок і весело вигукує: “Путлер — капут!” Бабки миттєво, одноголосно, хором, голосно.... (Не вгадаєте нізащо!)

– Хайль гітлер!

Регіт стояв!... Я кажу: “От ви, бабки, й відкрили своє обличчя — борці з фашизмом!

А вони:”Це ви відкрили своє обличчя, що смієтесь і радієте...”

Висновок: Здається, перед тим, як зробитись ватніком, треба зовсім позбавитись мозку, розучитись думати... Але такого я ніколи не чекала! Що завгодно, будь-які антиукраїнські вислови – але це...». Natali Kurganova, 3.08.2014.

Повертаючись до ідеї про підтримку соціальними мережами медіальної легітимації за фактом [Костенко, 2014: 126–128], можна сказати, що два перші з наведених прикладів можна асоціювати з репортерськими повідомленнями, другий, третій та четвертий — із включеним спостереженням (використання якого об'єднує медіа із соціальними науками). Наступний приклад можна розглядати як інтерв'ю. В ньому нас цікавить номінація «беркут» та вибудовування її змісту через категорії кар'єри, політичної позиції та життєві орієнтації її носія.

«Сегодня случайно встретил старого знакомого, он сотрудник милиции. Лет 5 назад он работал в Беркуте, ездил в группе быстрого реагирования по ночам. Иными словами грабил людей. Потом он умудрился поработать почти во всех РОВД Харькова и еще где-то. Он — настоящий “беркутовец”, это не собственное мнение, это стиль жизни, характер и склад ума. После стандартных “как дела” разговор вышел примерно такой...

-Ты где? Как? Что делаешь?

-По полям лазим в брониках, мосты охраняем, взрывают же. Хотя я б и сам их взрывал...

-Зачем???

-Чтоб техника на Донбасс не ехала...

-И потом что?

-Донбасс отделится, люди заживут счастливо, хоть кому-то будет хорошо.

-Чего в Россию не едешь, если тебе тут так плохо?

-Звали в Крым, работать в милицию, обещали квартиру и т.д., жена не захотела.

Дальше были мои слова о дотационных регионах и его возражения в стиле “Донбасс всю Украину кормит”.

-В зону АТО вас не отправляют?

-Неа, мы отказались, все пацаны отказались ехать.

-Мы, это кто? Я не успеваю за поворотами твоей карьеры))

-Спецподразделение милиции.

-А, так это ж бывший Беркут?

-Да, у нас подавляющее большинство пацанов против единой Украины. На Донбасс ехать отказались, сидим тут,

ерундой маемся. Нас считают не благонадежными, поэтому серьезной работы не доверяют...

-А деньги платят?

-Та платят (кривится).

Тут надо понять, что деньги то ему платят обычные налогоплательщики, за то, что они "ерундой маются". А мечтают эти люди о больших российских зарплатах.

-Так вас же расформируют, раз вы неблагонадежные...

-Та вот не трогают, кому-то мы нужны.

Дальше еще о разном говорили, затронули Майдан само собой и прозвучала фраза "Приходили к нам майдановцы мириться, но мы их послали, Институтскую мы им НЕ ПРОСТИМ".

Я уверен, что простить они не могут неповиновение. Они всю свою карьеру привыкли упиваться своей безраздельной властью. И то, что рабы перестали быть рабами, они простить никогда не смогут...». Борис Харьковчанин, 4.07.2014.

Якщо «ватники» в попередньому повідомленні висміяні як люди без розуму, то «беркут» в останньому — це люди без совісті, які викликають відразу й ненависть.

Конструювання натуралізованої номінації відбувається не тільки за допомоги особистих свідчень. Маємо зафіксувати й *режим артикуляції значень* застосованих у номінаціях символів та вибудовування їхнього семантичного поля. Тобто якщо попередньо йшлося про залучення до механізмів натуралізації ресурсу особистої участі в подіях, то тепер маємо розглянути приклади актуалізації потенціалу символічного простору.

Одним із цікавих прикладів у цьому контексті є номінація «**колоради**», яка вказує на людей з георگیївськими стрічками, що внаслідок процедури перекодування порівнюються з комахою-шкідником. В наступному прикладі бачимо, як саме може відбуватися таке перекодування.

«Про ленточки: помните ли вы, что свастика была древним символом жизни? Это я к тому, что если у вас сильно развито военно-патриотическое чувство и уважение к дедам, отдавшим жизни, то вспомните индусов, например. Им ведь, может, тоже неприятно, что такое х...ло, как гитлер попользовался знаками их национальной гордости.

Дружно прощаемся с теплыми чувствами по отношению к этим ленточкам и заносим их в ряд оскверненных знаков. Хотя бы на это время. Вчера харьковская станция метро “Университет” была залита кровью, “георгиевские кавалеры” с фашистским садизмом мочили тех, кто считает Украину своей страной. И с этого момента всех, кто эту ленточку носит я считаю КОЛОРАДАМИ. В полном смысле этого слова. Тем, кто меня знает хорошо, мое отношение к этим насекомым известно». Irina Red, 14.04.2014.

Як бачимо, ознака спаплюженого символу (свастики — фашистами, георгіївської стрічки — сепаратистами) переноситься з символу та людей, які його використовують. Іншим аспектом цієї рефлексії стає усвідомлення досвіду десакралізації, тим самим довічність символів проблематизується.

Цікавий приклад рефлексії значень знаходимо на перетині символів «ватник» і кріпацтво: *«Я наконец поняла логику ватников. Она вся заключается в фразе “Крепостное право — это гарантированные рабочие места и уверенность в завтрашнем дне”». Maria Andreas 23.09.2014.*

Тут вибудовування асоціативних зв'язків між символами дає змогу виконувати певні завдання актуальної символічної боротьби. Зокрема — демонстрації відмови певних категорій чи груп (номінованих «ватниками») від громадянських прав та свобод.

Номінація «ватники» здатна перетинати державні кордони, формуючи **«ватників—емігрантів»**:

«Почему некоторые уехавшие из Украины на демократический Запад выступают против майдана? (Важно: именно некоторые, я очень благодарен за поддержку тем многим, кто помогает Украине!) Может быть, «ватники-эмигранты» не понимают, что майдан — это демократическое преобразование общества? Что у них в голове, почему, уехав в ЕС или США, они клеймят стремление Украины быть ближе к центрам западной цивилизации? А может быть, они просто не верят в Украину, и именно поэтому они уехали из нее? В таком случае, почему они уехали жить на демократический Запад, а не в Россию, ведь позицию Кремля они одобряют?» Rostyslav Siryk, 4.05.2014.

Російськомовний символ «совок» в цьому контексті виконує інше завдання, а саме – вибудовує минуле для «вати». В наступному прикладі це відбувається опосередковано символом європейськості:

«Полчаса пребывания в аэропорту Мюнхена достаточно, чтобы ощутить собственную напряженность на фоне расслабленных жителей Запада. Но сознание так же быстро перестраивается. Отличительная черта европейцев — незнакомцы охотно подсаживаются друг к другу в кафе и курилках. Эх, тяжело ты, наследие совка». Rostyslav Siryk, 10.06.2014.

Підсумовуючи огляд натуралізованих номінацій, маємо підкреслити певні наслідки поширення їх. А саме: «озброєні» актуальними номінаціями соціального простору, люди втрачають відчуття безпеки й переживають руйнування підґрунтя повсякденної взаємодії. Порушується непростимість того повсякденного «ми», яке за звичкою використовується для позначення свого міста, своєї вулиці, своєї країни:

«Есть одно наблюдение. Мы считаем, что большинство носящих полосатые ленточки — приезжие (не важно откуда: Белгород Луганск) Сегодня слышала как одна женщина говорит: Вчера майданутых били, у одного паспорт нашли, он из Харькова. Мужчина отвечает: В семье не без урода. Нам трудно представить, что мы живем в одном городе. Или мы живем в разном Харькове?» Светлана Утевская, 7.04.2014.

Денатуралізація: напрями, режими, стратегії

Відтворення безпечного простору повсякденної взаємодії дискурсивними засобами відбувається шляхом денатуралізації, розототожнення певних категорій чи груп з приписаними їм значеннями небезпеки, здатності до насилля чи ознаками ворога. Механізми денатуралізації можна розглядати як окрему дискурсивну стратегію, як різновид процесів відтворення, «самозбереження» чи «самозахисту» простору повсякденної взаємодії, що потребує окремого аналізу. Однак зараз важливим

видається визначити змістові аспекти, які стали актуалізованими та задіяними в контексті досліджуваних процесів українського суспільства, розкрити множинність реалізованих напрямів, режимів, стратегій денатуралізації.

Серед них першою слід розглянути **інтерактивну стратегію** відтворення зруйнованих ворожістю зв'язків взаємодії. Денатуралізація відбувається тут безпосередньо шляхом **актуалізації позиції іншої сторони**, осмислення різниці сприйняття, заклику до діалогу.

«Іншою стороною», стають люди в Росії, позиція сприйняття яких заважає адекватному розумінню подій в Україні:

«Я Наверное погорячился с осуждением Кортнева. Пусть все же еще попоет для меня. Думаю, что он хороший человек и знаю точно, что хороший музыкант. Постоянно сталкиваюсь с тем, что многим людям из России просто очень сложно понять происходящее здесь. Например, им трудно осознать и принять участие России в наших событиях (постоянно нужны новые и новые, все более и более достоверные доказательства). И хотя многие искренне хотят разобраться в происходящем, у них практически нет шансов — и потому, что такого ни мы ни они не видели, и потому, что они сразу исходят из своей “объективности”, предполагают что они “над событиями”». Denis Kobzin, 16.10.2014.

Категорія «люди в Росії» уточнюється, аналізується позиція сприйняття «прибічників військової операції на сході України»:

«Раз за разом говорю киевским коллегам о том, что им не надо приписывать Владимиру Путину свою логику. Судя по его заявлениям, он искренне убежден, что вся история украинского Майдана — это лишь спецоперация Запада против Кремля. Что улица была никак не субъектом перемен, а лишь их объектом. Профессиональную деформацию никто не отменяет — логично предположить, что, по логике Владимира Путина, он сейчас всего лишь проводит ответную спецоперацию. Но такую позицию поддержат

лишь те, кто не верит в субъектность и самостоятельность украинского протеста. А те, кто в этом не сомневаются, не понимают мотивов российского руководства. Из этого рождается и другое непонимание. В России сторонники военной операции в восточных областях Украины убеждены, что войска будут выполнять освободительную роль. Что они нужны для “освобождения дружественного народа от фашистского сапога”. Что все протестующие — это “бандеровцы”, которые откатятся обратно в Галичину при первых звуках приближающейся русской танковой колонны. А сторонники Майдана из Центральной и Восточной Украины воспринимают происходящее как угрозу иностранной интервенции и не понимают, о каких таких “засланных казачках” толкуют в Москве. Ведь фактически “засланные казачки” — это они сами и есть. Очень часто звучит мысль о том, что протест против Виктора Януковича объединил самых разных людей в стране. Но появление российских солдат в Крыму сегодня сплачивает даже тех украинцев, которые считали Майдан беспорядками, нарушающими естественный ход событий и увеличивающими хаос. Потому что угроза военного конфликта по ценностной шкале для очень многих — это куда более серьезная угроза, чем столкновение протестующих с “Беркутом”. На фоне возможных боевых действий протест в Киеве кажется детской игрушкой. Отношение к введению войск — это та черта, по которой сегодня в Украине отличают украинцев». Rostyslav Siryk, 18.03.2014.

Тобто погляди з протилежних боків аналізується з точки зору їхніх контекстуальних і ситуативних передумов, оприявнюється зв'язок позицій і диспозицій (за П.Бурдье), і на цьому впорядкованому тлі знов розгортаються ціннісні та оціночні судження.

Іншим шляхом проблематизації нав'язаних кордонів «ми–вони» стає *самокритика*, зокрема викриття насильницького характеру дій однодумців. У трьох наступних прикладах увага авторок сконцентрована на таких проявах насилля, як цькування публічних персон (зокрема — виконавців поп-музики), об'єктивації населення Донбасу

у висловлюваннях народних депутатів та практиках пригнічення опонентів на мітингу.

«Вот не дает мне покоя один вопрос. Сначала маленькое предисловие. Мне никогда не нравилась такая певица как Ани Лорак. На ее концерт я бы пошла только под страхом смерти. Мне не нравятся артисты, которые делают вид, что в стране нет войны и ездят как к себе домой в страну соседнего Гитлера. Мне не нравятся PR- директора и администраторы заведений, которые до сих пор не понимают, что играют с огнем. Мне не нравится милиция, которая избивает до крови кого бы то ни было. Ситуация безумная. Необходимо разбор полетов. Необходимо назвать вещи своими именами. Но у меня все-таки вопрос. А чем мы отличаемся от соседней страны, где объявили травлю Макаревичу, например? Почему мы стали вести себя как ватники? С той же терминологией. С той же пеной у рта. С тем же желанием уничтожить. В самом начале наших грустных событий я была категорически против тотальных запретов. Потому что однажды вы проснетесь в другой стране. Запреты — это большой соблазн. И потом будет тяжело отказаться. Мне грустно, что мы превращаемся в дикарей». Зоуя Kazanzhy, 4.08.2014.

«Чем больше читаю и смотрю видео о событиях на Донбассе, тем сильнее уверенность, что для многих участников выступлений (оставим за скобками лозунги о России, мне кажется это только часть истории) это ТОЖЕ РЕВОЛЮЦИЯ ДОСТОЙСТВА! Все мы слышали истории о том, как убивали на Донбассе, как люди уезжали, потому что их сильно прессовали. Те, кто остался, казалось, смирились. Вся эта история в Киеве показала, что ВМЕСТЕ — СИЛА. На одном из видео штурма Донецкой ОДА отчетливо слышно: “Им в Киеве можно, а нам что — нельзя?” Что они получили после Майдана? Ахметов был полномочным хозяином Донбасса. Что сделала новая власть? Отдала Донбасс тому же Ахметову для ПОДАВЛЕНИЯ ИНАКОМЫСЛИЯ, потому что он ЭТО ХОРОШО УМЕЕТ ДЕЛАТЬ! Уважаю Гриценко, но его обращение к Ахметову в эфире 5 канала: Вы жесткий руководитель — разберитесь,

напугайте врагов перспективой закончить жизнь на дне копанки — ЭТО СТРАШНАЯ ОШИБКА!!! Вместо слов: “Вы сильные люди и нам без вас не справиться с тяжелейшей задачей — поднимать Родину из руин” Вместо слов: “Мы виноваты перед вами, потому что не поддерживали вас в самые трудные для вас времена”. Говорится: “Решите проблему Ринат Леонидович”. История с Крымом — это в определенном смысле история о том, что у нас не умеют РАЗГОВАРИВАТЬ, а в основном ДЕКЛАРИРУЮТ СВОИ ВЗГЛЯДЫ. Лучше из ВРАГОВ делать ДРУЗЕЙ, чем наоборот, но для этого их нужно уважать. Даже если кажется, что уважать их не за что». Светлана Утевская, 7.03.2014.

«Друзья. Харьковчане. Я вчера стояла с утра перед ОДА — а ведь мы ж тоже немногим лучше колорадов в плане услышать оппонента. Одна женщина с их стороны, пыталась по-человечески объяснить (а не орать “роисся вперед”), что им хочется тоже, чтобы их услышали. Что они не хотят плохого Харькову, что для многих из них (по её словам) Харьков — это Украина. На это мы начали громко петь. Нехорошо получается. На самом деле, ребята, я думаю, что с той стороны тоже есть вменяемые люди, которые хотят, чтобы их услышали. И что, на самом деле, у нас с этими людьми цели общие, и хотим мы одного и того же, вот только они дезориентированы и запуганы. И поэтому цепляются за привычное и знакомое (их уютный и понятный мирок рухнул). А мы, вместо того, чтобы их слушать — гимном по башке. ... я сейчас вижу своей основной целью построение диалога с этими людьми, с теми, кто согласен на него идти. Обе стороны ДОЛЖНЫ выслушать друг друга и постараться прийти к какому-то общему знаменателю. Не надо никому угрожать, нужно просто постараться донести свою точку зрения так, чтобы её ПОНЯЛИ. И тогда, возможно, кто-то перестанет маршировать под флагами со Сталиным. Кто-то снимет колорадскую ленточку. А кто-то, быть может, наденет жёлто-голубую. Последнее, конечно, маловероятно, но, как говорит мой любимый, я до сих пор верю в чудеса. Мы не такие боевые, как

києвляне, но, хочется верить, хотя бы говорить, слушать, думать и доносить свою точку зрения мы умеем». Kateryna Nesmyelova, 7.04.2014.

Стратегія самокритики, як бачимо, не працює безпосередньо зі створеними натуралізованими номінаціями кордонами. Натомість, актуалізований критерій виокремлення небезпечної спільноти застосовується для «ми-групи». Завдяки цьому відбувається певна нейтралізація емоційної складової взаємодії, а звідси й неявне повернення образу «ворога» людських рис.

Ще один шлях денатуралізації в напрямку виниклих номінацій іншого є **діалог**: у наступних двох повідомленнях знаходимо заклик до діалогу як опозиції тотальному знищенню та опис діалогічних практик.

«НАМ СРОЧНО НУЖЕН ДИАЛОГ. Силы, пытающиеся разорвать Украину на части, мечтают о том, чтобы сейчас все схватили ножи и пистолеты и пошли резать семьи беркута, регионалов и т.п. Чтобы мы стали преступниками и с нами можно было разбираться как с бандитами. Нам навязывают использование силы там, где нужен разговор друг с другом. Я внезапно осознал это. Еще вчера я был другим. Сейчас я понимаю, что сила — это их, чужая игра. Думайте, умные! Это ваш шанс сохранить страну, не дать ее раздеребанить. Думайте и говорите. С соседями и коллегами. С друзьями и с врагами». Rostyslav Siryk, 25.01.2014.

Заклик до діалогу реалізується у спілкуванні з «проти-лежним табором»:

«Мемуары сегодняшнего вечера. Пошли это мы, как три тополя на плющихе, с антимайданцами общаться. Ну сначала, ясенпень, к нашим подошли, чтоб убедиться, что всё в порядке. И вот, за георгиевским забором — тот же запах дров, знакомый по Киеву. Люди, дядьки всякие. Спросила, за что стоят. Говорят, как узнали, что Ленина собираются сносить, так и пришли. Спрашиваю — а кто собирается? Говорят — ну вон те. Пришли говорят, толпой, и собирались. Так а почему не снесли — спрашиваю. Так мы не дали — говорят. Так вас же там не было — говорю. Знаете, говорю, почему не снесли? Потому что МЫ

не дали. Власти, говорю, уже решение приняли — сносят. А мы хотим референдум, чтоб у всех спросить мнения. Так мы придём и скажем, что мы против — говорят. Я говорю — вот и отлично, а то, когда памятник героям революции сносили, только витренковцы защищали. А когда аллею комсомольцев сносили — только мы. А что, спрашивает — комсомольцев снесли? и тихо так: Кто? Я говорю — ваш Гена и снёс. Молчание. А я не знал — говорит. Я говорю — конечно, не знал, потому что вам не сказали. А про Ленина вам специально сказали, чтоб вы пришли. Ну тут меня, конечно, рассекретили, велели паспорт показать, сказали, что у нас там харьковские паспорта штампуют, и т.д», Жеңя Дис, 25.02.2014.

Тема смерті, небезпеки навмисної смерті або небезпеки будь-якої форми насилля, як бачимо, супроводжує обговорення. Смерть стає єдиною опозицією діалогу; встановлення діалогу є ризикованим; вшанування загиблих з обох боків є необхідним для повернення протилежної сторони конфлікту до «ми-групи»:

«Тут такое: все меняется, когда человек ставит свою жизнь на кон. Мы довели страну до того, что другие ставки не принимают. Каждая человеческая жизнь — страшная расплата за бездумное скотство, сделавшее нас заложниками. Каждая смерть должна менять в нас что-то, что сделает возврат назад невозможным. Поэтому у каждой смерти должно быть имя. И не важно, с какой “стороны” эта смерть. Мы все платим за одно: за страну, в которой можно будет жить». Ирина Ред, 2.05.2014.

Поширення ідеї про смерть як ціну, сплату за будь-які інші цінності спільноти, своєрідне повернення смерті [Сорока, 2012: 257–269] є симптоматичним й потребує окремого дослідження її дискурсивних, соціокультурних, соціокультурних аспектів та передумов.

Як окремий напрямок в рамках інтерактивної стратегії треба визначити денатуралізацію через **викриття та засудження мови ворожнечі**: *«Победа Майдана — это миф, придуманный констрой. Майдан не может победить — по определению. Борьба с мракобесием остановится только после его исчезновения, т.е. никогда. Если вы не хотите*

слить Майдан, то откажитесь от оскорбительных ярлыков: — Кацап. — Москаль. — Совок. — Раб. Не очерняйте душу и не загрязняйте пространство, вся эта грязь потом выльется на вас. — Не злорадствуйте. Просто потому, что это мелко и мерзко. К тому же, мы еще не победили. Борьба продолжается. Думайте о том, кто будет мэром вашего города. Устраивайте общественные слушания. Пресекайте провокации. Хотите демократии — учитесь демократии, а не вражде». Rostyslav Siryk, 4.03.2014.

Таким чином, інтерактивна стратегія денатуралізації колективних ідентичностей у досліджуваних повідомленнях реалізується кількома шляхами. Здійснення «погляду з протилежного боку» актуалізує зумовленість (структурну, ситуативну, соціокультурну тощо) висловлювань та думок. Стратегія «самокритики» спростовує застосовані критерії виокремлення ворогів. Ідея діалогу виборює своє місце в небезпечному просторі думки, набуваючи узагальненого звучання в закликах проти мови ворожнечі.

Денатуралізацією є діяльність міфолога, який, за словами Р.Барта, розвінчує міф, викриває обман. В досліджуваній тематиці блогів під таким ударом опиняється медіа. **Викриття брехні медіа** є наступним із найдених шляхів денатуралізації, коли проблематизується посередник (медіа, повідомлення) між спільнотою і реальністю, висвічується роль цього посередника, її емоційні та змістові аспекти.

Нав'язливість та хибність медіа-повідомлень впливають на поведінкові настанови обмеження контакту з ними:

«Бесконечные повторяющиеся угрозы действуют на мозг — я периодически выключаю трансляции. Там осталось совсем мало людей — по сравнению с беркутом — ничтожно мало. И им грозит физическая расправа и срок в 15 лет... неужели власть так сильно испугалась приближения людей, что затеяла военные действия в своей столице?». Anna Sharygina, 21.01.2014.

Перевірка гіпотез щодо медіа-брехні спонукає до прискіпливішої уваги до структури каналів та змісту програм:

«Обнаружил в кухонном телевизоре некий канал «Планиета». Пока там вещали про связь современных цивилизаций с инопланетянами я просто посмеивался, прихлебывая утренний кофе. Однако в последнее время пошли передачи про единство славянского мира, несоответствие разращенных, эгоистических установок западных стран «общинному характеру славян». Также запомнилась передача, где объяснялось, что если «римляне научили Европу культуре», то «римлян научили этруски — древняя славянская цивилизация» (это русские, то есть). ... Сегодня взят новый рубеж — некое мордатое мурло, с пробором посреди головы и бородой лопатой (представился старовером), рассказывало что зря на Гитлера бочку катят, он был прекрасный правитель. Вывод — вторую мировую войну разожгла Англия, чтобы поссорить два великих социалистических государства. И что характерно — внизу беспрестанно бежит строчка о том, какой прекрасный человек незабвенный депутат Юрий Кармазин». Denys Kobzin, 21.10.2014.

У поле зору блогера потрапляє легітимація події без самої події та її ймовірні наслідки:

«Глава правительства самопровозглашенной Донецкой народной республики Александр Захарченко в беседе с корреспондентом LifeNews заявил, что НЕ рассказывал СМИ о том, что ополченцы под Красноармейском якобы обнаружили 286 тел изнасилованных и убитых выстрелом в затылок женщин. Правда об это уже успели разрезвонить все русми, квакнул Лавров на самом высоком уровне. Новороссийский малец Долгов внес это «преступление» в свою Белую книгу. По всей России матушке прошли путинги. Сотни тысяч парней сжали кулаки в бессильной ярости из-за преступлений хунты, а потом тысячи пошли в военкомат. А этого оказывается не было никогда». Denys Kobzin, 2.11.2014.

Денатуралізація через викриття брехні медіа стала в досліджуваний період важливою темою дискурсивного протистояння. Це дало змогу не тільки сформуванати відносно сталий дискурс сучасної пропаганди (російської,

але не тільки) з її антигероями (Дмитро Кисельов, наприклад), але й проблематизувати для певної частини суспільства реальність як створену медіа. Здатність до такої рефлексії утвердилася як критерій соціального структурування. Іншим засобом проти брехні медіа є володіння власним досвідом участі в подіях чи безпосереднього спостереження: цю стратегію можна називати **партисипаторною**. У повідомленнях, що містять такі ідеї, блогери звертаються до тих категорій людей, які фізично дистанційовані від подій в Україні (в даному випадку — до росіян), а також до тих, хто не ходить на мітинги:

«Читаю посты некоторых харьковских друзей, призывающих к отказу от насилия, и живо представляю картинку. Здоровенный мужик с известной целью напал на девушку, она сопротивляется. Невдалеке, на безопасном расстоянии, стоит прохожий и призывает обе стороны отказаться от применения силы и искать разумный компромисс. А вообще, дорогие друзья, я полностью разделяю ваше мнение об отвратительности насилия. И вот сейчас, когда им немножко запахло и в Харькове, стоит, по-моему, чтобы не допустить его, хотя бы иногда, хотя бы в выходные (мы ведь все люди занятые) выходить на место событий. Заодно развеетесь. Поверьте, на митинге (вчерашнем, например) испытываешь гораздо меньший страх, чем дома, когда сидишь, уставившись в комп или, прости господи, телевизор, и гадаешь, чем все это закончится». Владимир Осетинский, 26.01.2014.

«ДОРОГИЕ РОССИЯНЕ! Те, которые понимают, что Украина – нормальная и адекватная страна! Те, которые против войны России с Украиной! Сегодня в Москве арестовали более 200 человек, которые вышли поддержать мир, а не войну России с Украиной! Вы хотите, чтобы вас не арестовывали? Ответ простой: Приезжайте к нам в Киев, на Майдан, собирайтесь вместе с нами и говорите всю правду о режиме Путина и о том, что ВЫ ПРОТИВ ВОЙНЫ С УКРАИНОЙ!!! Здесь вас НИКТО НЕ АРЕСТУЕТ! Здесь вас сможет услышать весь мир! Не бойтесь! Мы — БРАТСКИЕ НАРОДЫ И ВМЕСТЕ МЫ СМОЖЕМ ПОБЕДИТЬ! Мы готовы вас принять и все вам будут рады! Приезжайте и вы увидите, что

здесь вас никто не обидит!!! Приезжайте в Крым и там говорите, что вы – россияне против войны...». Rostyslav Siryk, 2.03.2014.

Наступний пост можна розглядати як демонстрацію ефективності (щонайменше — емоційної) запропонованих в попередніх прикладах шляхів:

«Недавно моя знакомая написала мне, что хочет приехать в Харьков — поддержать нас в демократическом порыве. Она полиурбанистична, но в настоящее время живёт в Камянце-Подольском и говорит только по-украински. “Ну, вот, — напряглась я, — люди в Харькове и так истерят, что на площади только “бендеры”, а тут ещё как бы и подтверждение...” И тут же застеснялась сама себя перед собой за такие мысли. И вот сегодня она в Харькове. Мы созвонились несколько раз по телефону, но я чувствую её энергию и веру в возможность изменений — чего харьковчанкам и харьковчанам так не хватает. И теперь я думаю, что если гражданки и граждане соседнего государства без зазрения совести ездят к нам на выходные и позволяют себе критиковать нашу страну и обычаи, пропивая в ресторанах остатки своих мозгов, то несколько наших согражданок, благотворно влияющих на гражданское сознание, будут вызывать во мне исключительно воодушевительные ощущения!». Anna Sharygina, 26.02.2014.

Партисипаторна стратегія денатуралізації також розкриває доступні соціальним медіа засоби масової мобілізації, що здійснювалися в досліджуваний період. В запропонованих прикладах ми бачимо звернення до мотивів власної відповідальності за свої уявлення, психологічного комфорту середовища односторонніх, політико-ідеологічних преференцій тощо.

Повертаючись до згаданих в попередніх параграфах ідей П.Бурдье щодо символічної боротьби як загальної рамки процесів номінації та натуралізації, можна помітити деякі характерні риси зазначених денатуралізаційних стратегій. Три розглянутих — інтерактивна, критики медій і партисипаторна — стратегії стосуються застосування певних номінацій (концептів, символів) для

соціальної інтеракції, у сприйнятті медіа-продуктів, безпосередньо в дії. Переважно йдеться про доречність та адекватність застосування певних символів («ворог», наприклад) або правдивість використання номінацій стосовно певних людей, груп чи ситуацій. Далі маємо розглянути засоби денатуралізації всередині символічного простору, де саме й відбувається робота над концептами. Ці режими мають рефлексійний характер і можуть бути поділеними на дві групи: **розототоження** і власне **рефлексія**.

Розототоження, тобто розрив зв'язків тотожності між символами (а завдяки цьому між об'єктами, що за їх допомоги номінуються й визнаються як такі, що існують) є сутнісною ланкою процесу денатуралізації. Суспільний дискурс — як повсякденний, так і медійний — сповнений ототоженнями-спрощеннями. Наприклад, голова держави, його ім'я використовується для позначення самої держави, її окремих інституцій, дій, що ними реалізуються. Такі в авторитарному дусі ототоження очільника з підприємством, власника — із власністю або територією її розміщення, репрезентанта — зі спільнотою відбуваються на різних рівнях соціальної організації (країна, регіон, місто тощо). Поширеним ототоженням у сприйнятті часового виміру пострадянського простору стало поєднання російського й радянського, відтворюваного сучасним російським дискурсом перемоги у Великій Вітчизняній війні. Назва країни, як багатозначний символ, що позначає країну або територію, державу з її інституціями, населення на цій території, суспільство та культуру, постійно опиняється в ситуації натуралізації-ототоження, відтворюючи геополітичну міфологію. Умови сучасної етнічної та культурної гетерогенності актуалізують іншу важливу лінію ототоження — національне-державне, впливаючи таким чином на національний міф.

Згадані тотожності проблематизуються в досліджуваних блогах. Так, розототожуються **національне та державне**:

«Вчера говорила с мамой — всё это время она была против Евромайданов и ценностей, которые я поддержи-

вала. Она вторила глупостям о бендеровцах. А вчера она так жалобно просила, как будто это от меня зависело: “только не нужно воевать против России! я не хочу разрушений. я не хочу войны!” Далее шёл текст о крови и национальной принадлежности: мол “у тебя папа — русский, а я же — украинка. и что? и против кого?” Но я уже умею отличать государственные претензии от национальных. И я сказала, что дело в святости, неприкосновенности и единстве территории нашего прекрасного государства, а против людей какой-либо национальности я ничего не имею против. А она повторяла снова и снова “ну да, они не должны были, но мы не сможем. Надо как-то договариваться...” И я думала о том, что моя немолодая мама, которую учили молчать и соглашаться так, что она даже сама не заметила, как этому научилась, она только в ЭТОЙ ситуации осознала трагизм. Получается, что евромайдановские события (которые ставили задачей нести демократические ценности демократическими методами) были не достаточно общими — объединяющими. А вот военное вторжение иного государства (общий враг) — способно “отрезвить” большее число людей... Старая добрая социология». Anna Sharygina, 3.03.2014.

Розототожнюється державна влада, її голова та національна культура:

«СпокойнЕе, граждане, спокойнЕе. С какого перепугу из-за мелкого уродца Пу и его холуёв я должен разлюбить Пушкина и считать русский язык “языком вражеского государства”? Пушкин — это мой поэт, и русский язык — мой язык, а не этой шантрапы». Владимир Осетинский, 4.06.2014.

Розототожнюються держава, її голова й люди, населення:

«Друзья из России пишут: “Рост, привет. Похоже, наш сумасшедший президент начинает войну с вашей страной. Извините нас, мы его не выбрали и не поддерживаем, зла вашей стране не желаем. Не думайте за граждан России плохо”. Спасибо». Rostyslav Siryk, 1.03.2014.

«Революция, пардон за пафос, время надежды и любви, война — время ненависти. Так всегда, наверное. 21 февраля, во время крупнейшей за предыдущие три месяца промайданов-

скої демонстрації в Харькове, одним из наших лозунгов было: *Россия — это не Путин!* (мы ходили тогда к российскому консульству, чтобы выразить свою солидарность с узниками Болотной). Хорошо помню похожие плакаты на зимнем киевском Майдане. Кажется, с тех пор прошло лет триста. Среди прочего мы узнали, что некоторые из тех, кто вышел тогда на Болотную, поехали потом в Донбасс сражаться против «укрофашистов» или заходились в восторге по поводу захвата Крыма. И все же очень надеюсь, что когда-нибудь мы сможем повторить этот лозунг: *потомки тех, кто пережил Холокост, приезжают сейчас в Германию, и никто из них не станет утверждать, что Германия — это Гитлер. Вряд ли бы в это поверили узники Освенцима или бойцы Варшавского гетто, а все-таки случилось. Но сколько должно пройти времени? Доживем ли?»* Владимир Осетинский, 19.07.2014.

Розтожнюється місто та його адміністрація:

«Наш город напоминает мне заложника. Заложника банды, которая никуда не делась. ОГРОМНАЯ масса людей хочет выйти и продемонстрировать свою преданность Украине, им нужно только ответственно объявить точку сборки. Но главная наша сила — массовость — поставлена под удар неспособностью ни одной из сил взять на себя ответственность по организации митинга, так как такая организация автоматически несет за собой ответственность за безопасность людей, которые туда придут. ... НО: в нашем городе бандиты это не прячущиеся по подворотням маргиналы, это те, кто приобрел легитимность путем выборов. Харьковчане САМИ выбрали криминал во власть. И теперь этот криминал, подмявший под себя правоохранные органы и вступивший в сговор с преступным режимом гебни держит наш любимый город в заложниках. Нас они пугают титущками, власти передают сигналы о террористических актах, способных повергнуть город в хаос. Мы помним, как перед чеченской войной гебня взрывала дома в Москве. Я тогда была там. Страх докатился даже до Харькова. Именно тогда массово стали возникать будки консьержек в домах жилмассивов. Боялись тротила

в подвалах. Гебня не изменилась, она, пожалуй, потеряла остатки человеческого...» Irina Red, 18.04.2014.

Розмірковування про події та засоби їх узагальнення дає змогу блогерові перейти від розрізнення своїх і ворогів до розрізненень всередині відповідних спільнот і на цій підставі узагальнити принцип деконструкції тождностей:

«Я уверен, что не одна сотня москвичей принесла цветы к посольству Нидерландов. Я знаю, что в России много тех, кто не поддерживает антиукраинскую политику, и я понимаю, как тяжело этим инакомыслящим жить под лживой, но страшной вывеской “99.99% поддерживают”. Среди них есть и те, которые просто не верят в агрессию РФ против Украины. Я понимаю, почему они не могут поверить. Это действительно страшно. И именно сейчас, когда война предаёт умы, нам важно помнить, что не существует наций зла, что подонки и герои есть среди любого народа, и что есть диктаторы, а есть диктаторы трусливые. Говорят, Путин отнял Крым в основном потому, что боялся будто теперь армию РФ оттуда выгонят. Во-первых, это тупо паранойя, и она волшебным образом умножилась на посеянный им же страх в обществе, и вот он под победное одобрение проводит “референдум” по аннексии Крыма». Rostyslav Siryk, 19.07.2014.

Якщо розототожнення буквально розводить асоційовані символи та значення, **рефлексія** створює середовище думки, де використання натуралізованих номінацій стає неадекватним чи навіть неможливим. Рефлексія як «звернення назад», самоаналіз, перевірка власних уявлень та засобів їх отримання, критичне переосмислення поширених узагальнень — формує чутливість до спрощень, допомагає бачити їхню функціональність та обмеження. Рефлексія створює несприятливі умови для натуралізації, й тому її можна розглядати як засіб чи стратегії денатуралізації.

У досліджуваному матеріалі рефлексія реалізується в різних режимах та змістових напрямках. Рефлексується **процесуальність** реальності, її змінюваність, у

пропонованому нижче прикладі – процесуальність національної самосвідомості:

«Недавно в гости приходила наша подруга М. Немножко выпивали и говорили, естественно, о том, о чём только и говорят сегодня. М. — этническая украинка, выросла в маленьком городке в Закарпатье, и, насколько я понимаю, независимость Украины всегда была для нее огромной и несомненной ценностью. К слову, в ней нет ничего из того, что в обыденном сознании связывается с образом «националиста»: она человек очень мягкий, толерантный и взглядов придерживается лево-либеральных. Разговор, кстати, шёл на двух языках: М. удобнее говорит по-украински, а нам с Леной по-русски.

Заговорили о том, могла ли наша революция обойтись без насилия, и М. стала с нежностью вспоминать киевскую студенческую Революцию на граните, в которой она, оказывается, активно участвовала. А я подумал, что мы-то с друзьями в Харькове ту революцию практически не заметили. Мы в те годы и не думали о независимости; все надежды связывали с обновлением, происходившим тогда в Москве. Ходили на все акции демократов, и юные и веселые анархисты внушали мне тогда гораздо больше доверия и симпатии, чем суровые дядьки из Руха. Лена часто вспоминает: в 1989 они с подругой ночами напролет сочиняли листовки и рисовали плакаты в поддержку одного из демократических кандидатов на выборах, а потом она — таская за собой двухлетнюю Маню, которую не на кого было оставить — обходила квартиры в домах своего района, агитируя за этого кандидата.

Провозглашение Украиной независимости в 1991 году мы восприняли тогда вполне однозначно: как попытку косной украинской партноменклатуры отгородиться от свободной России. Кажется, впервые украинцем (не по крови, конечно, а по гражданству) я осознал себя осенью 2004 года. Не потому что стал испытывать какие-то особые сантименты по поводу украинской истории и культуры: в русской истории не меньше героических (и постыдных) страниц, а русская литература (ща в меня поле-

тят огрызки) пока дала миру гораздо больше, чем украинская. А потому что почувствовал огромное уважение, восхищение людьми, способными так отстаивать свою свободу и человеческое достоинство, и было необыкновенным кайфом осознать свою причастность к такому народу. А потом были зима и весна 2014-го, и мы с Леной и М. ходили на одни и те же акции в поддержку Майдана. 9 марта этого года во время десятитысячной демонстрации в Харькове я, числящий себя заядлым либералом и космополитом, фигея от радости, шел по Сумской, размахивая национальным флагом Украины. Такая вот эволюция, малята.

Пишу об этом, потому что, думаю, это довольно типично: так (или – ещё и так) происходило в моем поколении слияние тех, кого называют украиноязычной и русскоязычной интеллигенцией страны. А может, и не типично; может, в истории вообще нет ничего типичного, а есть только индивидуальные и всегда непохожие друг на друга истории отдельных людей. Вот Фонд Спилберга записывает истории тысяч людей, переживших Холокост. Запишем и свои маленькие истории для будущего историка становления новой украинской гражданской нации». Владимир Осетинский, 26.04.2014.

Автор підводить нас до думки, що будь-яка проста, коротка відповідь на питання про національну самосвідомість не є адекватною. А з іншого боку, минуле (походження або стаж) не має бути приводом для дискримінацій.

Інший режим рефлексії як денатуралізації характеризується *залученням абстрактних понять*, медитацією над подіями за їх допомоги. Перший з наступних прикладів актуалізує поняття громадянської свободи, другий — громадянської війни.

«...Сначала предельный пример. Несколько дней назад много обсуждалось видео пикета перед проходной харьковского завода им. Малышева. Картинка в самом деле впечатляла: в ближайшем тылу воюющей армии, перед проходной завода, выпускающего военную технику, десяток

пикетчиц ґстошно орал про “хунту” и “фашистов” и призывал рабочих портить танки. Пикет охраняла милиция; немногочисленных людей, пытавшихся вступить с этими тетками в дискуссию, менты отводили в сторону. Обсуждавшие это видео люди писали о преступности городской власти, позволяющей подобного рода акции. А я вот чешу репу и думаю: может, это и есть демократия? Я сейчас не о том, почему это допускают, не о мотивах Балуты, ментов или, прости господи, Гепы. А, так-сать, по факту: о том, что у разных политических сил есть возможность (во время войны!) свободно высказываться. Может, это и есть гражданская свобода? Нам, выросшим в совке, где немисливо было представить такое, страшно трудно даже подумать об этом. Все-таки думать, по-моему, стоит...». Владимир Осетинский, 25.06.2014.

«Гражданской войны не будет, потому что на ней не с кем воевать. Сравните стороны конфликта: — Майдан: буйный, будет идти до конца. Нюхнул свободы и на меньшее не согласен. — Антимайдан: унылый, готов бить за 200 гривен в день. Лижет руку хозяину, о лучшем не мечтает. — Еще есть беркут, которого мало и мы его простим, т.к. он был вынужден исполнять приказы. Заметьте, что, когда Президент всех звал в Евросоюз, ни один противник ЕС не вышел на митинг, нигде. Ни на востоке, ни на юге. Нет никакого антимайдана, есть лишь конвульсии бандитской группировки, у которой под ногами уже горит земля, и уехать некуда». Rostyslav Siryk, 21.01.2014.

Якщо в першому повідомленні автор залишається у форматі пошуку абстракції для застосування щодо актуальних подій, то в другому поняття громадянської війни вже застосовано у значенні силового протистояння між групами або верствами населення. В першому рефлексія підводить автора до межі особистого розуміння громадянської свободи (Чи визнаю я свободу своїх супротивників? Свобода — це право чи нагорода за правду?), у другому — формулюється правове визначення антимайдану.

Аналогічним чином денатуралізаційна рефлексія може **актуалізувати наукові концепти:**

«Замечательно профессиональный комментарий Петрановской по поводу общественного невроза. Думаю, он вызван бессмысленностью бытия в современном мире. Наверное, существование воображаемых врагов позволяет фантазировать себя выполняющим миссию борца с Силами Тьмы)). Если нет реального содержания жизни, то человек заполняет пустоты крошкой из сюжетов». (в коментарі до інтерв'ю з психологом Л. Петрановською). Elena Kostrub, 30.06.2014.

Денатуралізаційна рефлексія реалізується також через **метафоризацію**, наприклад, війни та хвороби:

«Когда ухаживаешь за тяжелобольным близким человеком, отчетливо осознаешь, что исходы войны и болезни — близнецы-братья. Суждено — выкарабкаешься, нет — встретишься с завершением пути. Главное, начать лечение. Так и с Украиной. Правдиво если ставит диагноз, то страна наша нравственно больная. Ведь не от здоровья мы готовы были разорять ее десятилетиями, наши граждане стали ненавидеть наших же граждан. И не признак большого ума вместо лечения грузить себя кровавыми жертвоприношениями. То, что рядом страна еще более нравственно больная, жаждущая с нами быть единой — не исходный вирус, а сопутствующееотягощающее обстоятельство. Не причина нашей страновой болезни, как бы ни хотелось сделать их во всем виноватыми. Наши выборы ввели самых безнравственных в узловой пункт управления. Лечение у нас с соседями одно — заглушить размножение злобы в индивидуальных душах. А это добровольное решение. Если его не примет по своей воле подавляющее число граждан нашей страны — за граница со своими ценностями нам не поможет. Правда внутри каждого. И если ее не увидит индивидуально, то получится то, что задумано самыми больными в нашей популяции. Ну тогда будем иметь то, чего достойны. Безграничную злобу и безграничный хаос. Это нам надо? Если нет — тогда пора заглянуть в себя. И начинать чистку». Alla Konyayeva, 5.08.2014.

Саморефлексія через приміряння на себе протиставлених дискурсом номінацій практично не залишає шансів натуралізованим номінаціям:

«Сегодня весь день в личке переписываюсь с одним человеком, которого лично не знаю, мы даже в ФБ не друзья. Но он прочитал мой коммент несогласия с проведением марша УПА в Харькове, и теперь мы целый день ведем исторические/социологические и всякие другие споры. И, судя по всему, я – ватник :)» Это очень смешно, но, скорее всего, это правда :)) А в одноклассниках я с одним знакомым веду уже полгода беседы на тему «неонацистской угрозы». И там я получаюсь «свидомой» в плохом смысле...:)) В общем, «как страшно жить» (с) :))». Masha Bakhtigozina, 16.10.2014.

Таким чином, розглянуті приклади дають змогу визначити стратегії (інтерактивна, критика медій та партисипаторна) та режими (розототожнення та рефлексія) денатуралізації колективних ідентичностей, актуалізованих подіями 2013–2014 років в Україні. Як бачимо, денатуралізація здійснюється не тільки засобами викриття обману та через заклик до участі, а й розототожненням певних категорій, поєднаних поширеними міфами, зокрема, категорій національного, етнічного та державного; голови держави та народу; національної культури; адміністрації міста та його населення. Розрив цих зв'язків у перспективі символічної боротьби допомагає протистояти відповідним стратегіям редукування та спрощення. Автори наведених повідомлень у своїх блогах формують для цього дискурсивні засоби.

Розототожнення також можна розуміти як прояв конкуренції певних міфів щодо нації та влади. Міф про національне як етнічне конкурує з міфом про національне як державне. Інша конкурентна пара міфологічних уявлень стосується владної позиції та людини, яка її посідає: чи ця людина уособлює в собі державу та волю народу, а чи має тільки її репрезентувати. Запропонований аналіз розкриває також і функціонування геополітичної міфології.

Розглянуті приклади денатуралізації є проявами протидії риторичі ворога, дискурсові ворожості. Спонтанна активність блогерів, як бачимо, протистоїть

руйнуванню безпечного простору взаємодії спільноти. Шляхами руйнування образу ворога стають рефлексія відмінностей всередині поєднаної ознакою «ворожості» групи, саморефлексія щодо певних ознак та обґрунтування руху в напрямку діалогу.

Слід також припустити, що соціальні мережі, зокрема «Facebook», можуть ставати сприятливим простором денатуралізації. І це відрізняє їх від традиційних медіа, бо в соцмережах висловлюються ті, хто відчуває себе адресатом міфологічного повідомлення.

* * *

Концепція культурних механізмів влади допомагає розглянути процеси, характерні для символічного простору України 2013–2014 років. До зони уваги потрапили колективні ідентичності, пов'язані з активізацією насилля. Застосований підхід дає підстави стверджувати, що в символічному просторі відбуваються як процеси натуралізації ідентичностей, руйнівні для уявлень про небезпечний простір повсякденної взаємодії, так і процеси денатуралізації, що мають протилежну спрямованість.

Тематичним акцентом дослідження стали саме процеси денатуралізації, що пов'язане як з академічним, так і з громадянськими аспектами актуальності цієї проблеми. За допомоги процесів денатуралізації суспільному дискурсові, а також світові, який він репрезентує, повертається його складність.

Хронологічно емпіричний матеріал дослідження обмежений подіями Євромайдану. На основі проведеного аналізу можна припустити, що натуралізація викликає хвилю денатуралізації, але за цими процесами символічного простору стоять різні соціальні інтереси, відповідно — ці процеси мають різну соціальну силу (цей аспект потребує поглибленого дослідження). Тому хвилі натуралізації та денатуралізації можуть накладатися одна на одну, або перекривати одна одну. Специфічними умови, які гальмують, заморожують чи навіть заперечують денатуралізацію, становить війна. Коли використання

сили зі спорадичного перетворюється на перманентне, а позиції ворогів, що протистоять один одному, об'єктивуються військовими діями, захопленням території, руйнуваннями, загиблими та жертвами, натуралізаційний дискурс війни монополізує публічний простір.

Важливо підкреслити, що денатуралізація стосується не символу (номінації), але його значення та шляху його утворення. Денатуралізація додає натуралізованому символі інші (не обов'язково протилежні) значення та нейтралізує бінарне протиставлення, через яке він актуалізований. Тому в розгляді процесів натуралізації більше уваги приділено номінаціям, а в дослідженні денатуралізації — стратегіям і режимам її розгортання.

Важливим підсумком розгляду емпіричного матеріалу є також проникність теоретичного і повсякденного мислення. Зокрема це стосується тематики діалогу, а також протистояння мові ворожнечі.

Слід також додати, що натуралізація та денатуралізація характеризують символічний бік та дискурсивні практики процесів консолідації в суспільстві, в тому числі — пов'язаних з активізацією насильства, що й визначає перспективу їх подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

- Адорно Т., Хоркхаймер М.* Диалектика просвещения. Философские фрагменты. – М.; СПб.: Медиум, Ювента, 1997. – 312 с.
- Александр Дж.* Аналитические дебаты: понимание относительной автономии культуры // Социологическое обозрение. – 2007. – Т. 6, № 1. – С. 17–37.
- Александр Д.* Смыслы социальной жизни: Культурсоциология. – М.: Праксис, 2013.
- Алмонд Г., Верба С.* Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах / Пер. с англ. Е. Генделя. – М.: Мысль, 2014 – 500 с.
- Андрухович Ю.* Дезорієнтація на місцевості: Спроби. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 1999. – 124 с.
- Баева Л.В.* Информационная эпоха: метаморфозы классических ценностей. – Астрахань: АГУ, 2008. – 218 с.
- Бакіров В.С., Ручка А.О.* Соціологія цінностей сьогодні // Проблеми розвитку соціологічної теорії : Матеріали ІХ Всеукр. наук-практ. конф. «Проблеми розвитку соціологічної теорії: концептуалізація ціннісних змін у сучасному суспільстві», 2 лист. 2012 р. – К.: Логос, 2013, – С. 5–17.
- Барт Р.* Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Пер. с фр. – М.: Прогресс, Универс, 1994. – 616 с.
- Батлер Дж.* Згуртовані тіла та політика вулиці // Політична критика. – S.a. – № 3. – С. 27–40.
- Бауман З.* Выступление на Лекционном клубе Фонда “Стратегия 2020”. – 2011. – [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://maxpark.com/community/129/content/748389>.
- Бауман З.* Социологическая теория постсовременности // Социологические очерки. – М., 1991. – Вып. 1. – С. 28–42.
- Бахманн-Медик Д.* Культурные повороты по следам “антропологического”: некоторые замечания // НЛО. – 2013. – Т. 122. – [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2013/122/7b.html>.
- Бахманн-Медик Д.* Режимы текстуальности в литературоведении и культурологии: вызовы, границы, перспективы // НЛО. – 2011. – Т. 107. – [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2011/107/do5.html>.
- Белова Т.* Культура и власть. – М.: Философское общество СССР, 1991. – 212 с.

Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. – М.: Медиум, 1995. – 336 с.

Бикбов А. Социоанализ культуры: внутренние принципы и внешняя критика // НЛО. – 2003. – Т. 60. – [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2003/60/bikb.html>.

Бикбов А. Социальное пространство как физическое: иллюзии и уловки // Отечественные записки. – 2002. – № 6/7. – [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.strana-oz.ru/2002/6/socialnoe-prostranstvo-kak-fizicheskoe-illyuzii-i-ulovki>.

Бойко Н. Українці в Інтернеті. Інтереси та пріоритети використання мережі // Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / За ред. д.е.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2010. – С. 356–363.

Болтански Л., Кьяпелло Э. Новый дух капитализма. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 976 с.

Болтански Л., Тевено Л. Критика и обоснование справедливости: Очерки социологии градов. – М.: Новое литературное обозрение, 2013.

Больш Н. Азбука медиа. – М.: Издательство «Европа», 2011.

Бриних М. Людина з паперового світу. – [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.chytomo.com/interview/mixajlo-brinix-lyudina-z-paperoovogo-svitu>.

Бударагин М. Итоги литературного года: Рай – это другие. – [Электронный ресурс] Режим доступа: [Http://www.vz.ru/culture/2014/12/26/721317.html](http://www.vz.ru/culture/2014/12/26/721317.html).

Бурдые П. Исторический генезис чистой эстетики. Эссенциалистский анализ и иллюзия абсолютного // НЛО. – 2003. – Т. 60. – [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2003/60/burd.html>.

Бурдые П. О производстве и воспроизводстве легитимного языка // Отечественные записки. – 2005а. – № 2. – [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://www.strana-oz.ru/2005/2/o-proizvodstve-i-voisproizvodstve-legitimnogo-yazyka>.

Бурдые П. Политическая онтология Мартина Хайдеггера / Пер. с франц. А.Т.Бикбова, Т.В.Анисимовой. – М.: Праксис, 2003.

Бурдые П. Практический смысл / Пер. с фр., общ. ред. и послесловие Н.А.Шматко. – М.: Институт эксперим. социологии; СПб.: Алетейя, 2001.

Бурдые П. Различение: социальная критика суждения // Экономическая социология. – 2005. – Т. 6, № 3. – С. 25–48.

Бурдьє П. Рынок символической продукции // Вопросы социологии. – 1993. – № 1/2. – [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://bourdieu.name/content/chast-pervaja>.

Бурдьє П. Социальное пространство и символическая власть // Начала / Пер. с фр. Н. Шматко. – М.: Socio-Logos, 1994. – С. 181–208.

Бурлачук В. Власть, ритуал и «оранжевая революция» // Соціологічне знання та влада: суперечливі взаємовідносини соціологічних досліджень і політичної практики. – К.: ВД «Стилос»; ПЦ «Фоліант», 2005. – С. 63–75.

Бурлачук В. Символ и власть: роль символических структур в построении картины социального мира. – К.: Институт социологии НАНУ, 2002.

Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация / Пер. с англ.; сост. В.В.Петрова; под ред. В.И.Герасимова. – М.: Прогресс, 1989. – 312 с.

Виноградова Ю. Политизация эстетики или эстетизация политик. Эксперты о российском современном искусстве // НГ. – 2012. – 9 июля.

Внук-Липинский Э. Социология публичной жизни / Пер. с польск. Е.Г.Генделя. – М.: Мысль, 2012. – 536 с.

Воропай Т.С., Тягло К.О. Шевченко і Гоголь у полі сучасної української художньої літератури // Політико-правові погляди Т.Г.Шевченка (до 200-ліття з дня народження) : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 21 березня 2014 року. – Харків: ХНУВС, 2014. – С. 131–134.

Гидденс Е. Элементы теории структуризации // Современная социальная теория: Бурдьє, Гидденс, Хабермас. – Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. – С.40–80.

Гилмор Д. Становление мужественности: культурные концепты маскулинности / Пер. с англ. – М.: РОССПЭН, 2005. – 259 с.

Гинзбург К. Сыр и черви. Картина мира одного мельника, жившего в XVI в. / Пер. с итал. М.Л.Андреева, М.Н.Архангельской. – М.: РОССПЭН, 2000.

Гиппиус З.Н. Литературный дневник. Критические статьи. – СПб, 1908.

Гириц К. «Насыщенное описание»: в поисках интерпретативной теории культуры // Интерпретация культур / Пер. с англ. – М.: РОССПЭН. – 2004. – С. 9–42.

Грамини А. Тюремные тетради. Часть первая / Пер. с итал. – М.: Издательство политической литературы, 1991.

Гудков Л. Негативная идентичность. Статьи 1997–2002 годов. — М.: Новое литературное обозрение, ВЦИОМ-А, 2004. — 816 с.

Гудков Л.Д., Дубин Б.В., Зоркая Н.А. Постсоветский человек и гражданское общество. — М.: Московская школа политических исследований, 2008. — 96 с.

Гумбрехт Х.У. Как антропологический поворот может затронуть гуманитарные науки? // НЛО. — 2012. — Т. 114. — [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2012/114/g3.html>.

Гумбрехт Х.У. Размышления о роении // Неприкосновенный запас. — 2008. — № 3 (59). — [Электронный ресурс] Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2008/3/gu2.html>.

Гундорова Т. Транзитна культура. Симптоми постколоніальної травми: статті та есеї. — К.: Грані-Т, 2013. — 548 с.

Даль Р. Демократия и её критики / Пер. с англ. под ред. М.В.Ильина. — М.: РОССПЭН, 2003. — 576 с.

Демченко О. Південного Сходу більше немає // Українська правда. — 22. 04. 2014. — [Электронный ресурс] Режим доступа: www.pravda.com.ua/articles/2014/04/22/7023182.

Дубин Б. Институт литературы и фигуры писательского авторитета: классик — звезда — модный автор — культовая фигура // Иностранная литература. — 2007. — № 5. — [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/inostran/2007/5/>

Евтушенко Е. Поэма «Братская ГЭС». — [Электронный ресурс] Режим доступа: bibliotekar.ru/encSlov/15/174.htm.

Заклади культури, мистецтва, фізкультури та спорту України у 2013 році : Статистичний бюлетень. — Київ: Державна служба статистики України, 2014.

Зачем нам гуманитарные науки? // “The Conversation”, Великобритания. — [Электронный ресурс] Режим доступа: inosmi.ru/world/20150322/226976656/htm.

Инглхарт Р. Культура и демократия // Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу / Под ред. Л.Харрисона, С.Хантингтона. — М.: Московская школа политических исследований, 2002. — С. 106–128.

Инглхарт Р., Вельцель К. Модернизация, культурные изменения и демократия: последовательность человеческого развития. — М.: Новое издательство, 2011. — 464 с. — (Библиотека Фонда «Либеральная миссия»).

Історія української літератури XIX століття / М.Т.Яценко, О.І.Гончар, Б.А.Деркач, І.В.Лімборський, Є.І.Нахлік. – [Електронний ресурс] Режим доступу: www.ukrlit.vn.ua/info/xix/41iki.html.

Йоас Х. Возникновение ценностей. – СПб.: Алетейя, 2013. – 312 с.

Йоас Х., Кнёбль В. Социальная теория. 20 вводных лекций. – СПб.: Алетейя, 2013. – 840 с.

Кириленко О. Дослідження фізичної активності населення: міжнародний досвід для України // Соціальні виміри суспільства. – 2010. – № 2. – С. 401–417.

Кісь О. Жінка у традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.). – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2012. – 287 с.

Книга как мера всех вещей. Итоги исследования британских социологов. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://iom.anketolog.ru/2014/03/21/kniga-kak-mera-vseh-vewei-itogi-issledovania>.

Кожний другий українець за останні три місяці не прочитав жодної книжки – дослідження. – [Електронний ресурс] Режим доступу: http://ipress.ua/news/kozhen_drugyy_ukrainets_za_ostanni_try_misyatsi_ne_prochytav_zhodnoi_knyzhku_doslidzhennya_28118.html.

Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Пер. з англ. – К.: Ніка-Центр, 2004. – 184 с.

Кононов И., Хоба С., Шудло С. Донбасс и Галичина в региональной системе Украины // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – № 3. – С. 73–98.

Костенко Н. Динаміка медіа споживання в Україні та європейських країнах // Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. В.Ворони, М.Шульги. “К.: Інститут соціології НАНУ, 2012. – С. 384–394.

Костенко Н. Знание о смыслах: методологии глубины и поверхности // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2011. – № 4. – С. 3–31.

Костенко Н. К наблюдению за превращениями культуры // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2014. – № 4 – С. 113–132.

Костенко Н.В. Культура «emergency»: внезапное и ожидаемое // Проблеми розвитку соціологічної теорії : Матеріали X Всеукраїнської наук.-практ.конф. «Проблеми розвитку

соціологічної теорії: теорії солідарності та конфлікту в поясненні сучасних соціальних процесів», 21–22 травня 2015 р. (м. Київ) / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка / За ред. О.Д.Куценко, В.І.Судакова. – К.: Логос, 2015. – С. 55–58

Костенко Н. Медіа стилі в європейському ландшафті // Субкультурна варіативність українського соціуму / За ред. Н.Костенко, А.Ручки. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2010. – С. 146–174.

Костенко Н. Медіа-динаміка: тренди і відхилення // Вектори змін українського суспільства / За ред. В.М.Ворони, М.О.Шульги. І К.: Інститут соціології НАНУ, 2014. – С. 326–348.

Костенко Н. Настичь реальное, когда медиа повсюду: онтологический интерес в культурных исследованиях и теории медиа // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010а. – № 1. – С. 3–15.

Костенко Н. Национальные аудитории медиа в сравнении // Украинское общество в европейском пространстве / Под ред. Е. Головахи, С. Макеева. – Киев: Институт социологии НАНУ; Харьковский национальный университет им. В.Н.Каразина, 2007. – С. 174–204.

Костенко Н. Політичний кредит довіри українським медіа // Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін. Соціологічний моніторинг / За ред. В.Ворони, М.Шульги. “ К.: Інститут соціології НАНУ, 2005. – С. 78–86.

Костенко Н. Телебачення між фактом та інтерпретацією // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін / За ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2007. – С. 409–422.

Костенко Н. Флуктуації телевізійних переважень // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. В.Ворони, М.Шульги – К.: Інститут соціології НАНУ, 2013. – С. 384–395.

Костенко Н., Макеєв С. К социологии недоверия // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2014. – № 3. – С. 2–14.

Костенко Н., Скокова Л. Тестирование шкалы культурной компетентности (CQS): украинская аудитория // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2012. – № 4. – С. 158–193.

Коэн Д. Л., Арато Э. Гражданское общество и политическая теория / Пер. с англ.; под. ред. И.И.Мюрберг. – М.: Весь Мир, 2003. – 784 с.

Культурні цінності Європи / За ред. Г.Йоаса, К.Вігіндта: – К.: Дух і літера, 2014. – 552 с.

Курина А. Владислав Троицкий: Украина может связать русских и европейских пассионариев. – [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://life.pravda.com.ua/person/2015/01/12/187523>.

Куценко О. Статус культурных неравенств в современной социологии // Новые социальные неравенства / Под ред. С.Макеева. – К.: Институт социологии НАНУ, 2006. – С. 43–72.

Леонтьев Д.А. Ценность как междисциплинарное понятие: Опыт многомерной реконструкции // Вопросы философии. – 1996. – № 4. – С. 15–26.

Лион-Каен Ж. Серьезное прочтение романических выдумок // Отечественные записки. – 2014. – № 2. – [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/oz/2014/2/231.html>.

Липсет С. М. Некоторые социальные предпосылки демократии: Экономическое развитие и политическая легитимность // Концепция модернизации в зарубежной социально-политической теории 1950–1960 гг.: сб. переводов / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. социологии и социал. психологии. Отд. политической науки / Сост. и пер. Николаев В. Г.; отв. ред. Д.В.Ефременко, Е.Ю.Мелешкина. – М., 2012. – С. 35–86.

Лютый Т., Ярош О. Культура масова і популярна: теорії та практики. – К.: Інститут філософії НАНУ, 2007.

Львов-Рогачевский В.Л. Декадент. – [Электронный ресурс] Режим доступа: http://knigolubu.ru/russian_classic/lvov-rogachevskiy_vl/dekadent.905.

Магун В., Руднев М. Жизненные ценности населения: сравнение Украины с другими европейскими странами // Украинское общество в европейском пространстве / Под ред. Е.Головахи, С.Макеева. – К.: Институт социологии НАНУ; Харьковский национальный университет им. В.Н.Каразина, 2007. – 274 с.

Маерчик М. (ред.). Гендер для медій : Підручник / За ред. М.Маерчик (гол. ред.), О. Плахотнік, Г. Ярманової. – К.: Критика, 2013. – 220 с.

Маерчик М. Ритуал і тіло. – К.: Критика, 2011. – 319 с.

Мак-Илрой Э. Культура и бизнес: путеводитель по фандрейзингу / Пер. с англ. – М.: Классика-XXI, 2005. – 158 с.

Малес Л. Соціокультурний аналіз: концептуалізація засад : Автореф. дисс. ... д-ра соц. наук. – К.: ЛОГОС, 2012. – 32 с.

Маршак А.Л. Становление и развитие социологии культуры в отечественной социологической науке // Социологические исследования. – 2014. – № 7. – С. 123–134. – [Электронный

ресурс] Режим доступу: http://www.isras.ru/files/File/Socis/2014_7/Marshak.pdf.

Массовая культура: современные западные исследования / Пер. с англ.; отв. ред. и предисл. В.В.Зверевой; послесл. В.А.Подороги. – М.: Фонд научных исследований «Прагматика культуры», 2005.

Матусевич Е.В. Вкусовая культура // Социология : Энциклопедия / Сост. А.Грицанов, В.Л.Абушенко и др. – Мн.: Книжный дом, 2003. – С. 177.

Между обществом и властью: массовые жанры от 20-х к 80-м годам XX века. – М.: Индрик, 2002. – 328 с.

Міліневський Н., Рильов К. Топ 10 доходів українських письменників. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://vesti-ukr.com/kultura/65846-prichinoj-nepopuljarnosti-pisatelej-ukrainy-nazvali-proigrannuju-knizhnuju-voynu-s-rf>.

Медіа. Демократія. Культура / За ред. Н.Костенко, А.Ручки. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2008.

Мнения и взгляды жителей юго-востока Украины: апрель 2014 // Zn.ua. – 18. 04. 2014. – [Електронний ресурс] Режим доступу: http://zn.ua/UKRAINE/mneniya-i-vzglyady-zhiteley-yugo-vostoka-ukrainy-aprel-2014-143598_.html.

Моніторинг політичних новин, 2014. – АУП, 2014. – [Електронний ресурс] Режим доступу: www.aup.com.ua

Мукерджи Ч., Шадсон М. Новый взгляд на поп-культуру // Полигнозис. – 2000. – № 2–3. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.polygnosis.ru/default.asp?num=6&num2=401>.

Надибська О. Я. Пріоритети як предмет соціального пізнання. – Одеса: Друк Південь, 2010. – 456 с.

Наумова М. Ю. “Матеріалізм” і “постматеріалізм” як типи ціннісних преференцій населення України // Соціокультурні ідентичності та практики. – К.: Інститут соціології НАН України, 2002. – С. 185–195.

Наумова М. Сенси медіального // Смилова морфологія соціуму / За ред. Н.Костенко. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2012. – С. 175–199.

Наумова М. Сучасні медіа та доля тілесності // Українській інформаційний простір : Науковий журнал Інституту журналістики і міжнародних відносин Київського національного університету культури і мистецтв / Гол. Редактор М.С. Тимошик. – Число 1, ч. 2. – К.: КНУКіМ, 2013. – С. 151–158

Общественное мнение – 2011 : Ежегодник. – М. Левада-центр, 2011.

Общество без доверия / Под ред. Е. Головахи, Н. Костенко, С. Макеева. – К.: Институт социологии НАНУ, 2014. – 338 с.

Опитування TNS. Українці стали менше читати. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://ubr.ua/leisure/it-is-interesting/ukraincy-stali-menshe-chitat-tns-340422>.

Парсонс Т. Общий обзор // Американская социология. – М.: Прогресс, 1972. – С. 360–378.

Патнам Р. Д., Леонарді Р., Нанетті Р. Й. Творення демократії: традиції громадської активності в сучасній Італії / Пер. з англ. В. Ющенко. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 302 с.

Пешіо Дж. Соціологічна уява і сучасному англomовному літературознавстві // НЛЮ. – 2002. – № 58. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nlo/2002/58/pesh.html>.

Пилинський Я. Проблема двомовності в Україні: історичний та міжнародний контекст // Агора. Революція відбулася: що далі? – Вип. 13. – К.: СтилоС, 2014. – С. 45–52.

Платт К. Зачем изучать антропологию? Взгляд гумани-тария: вместо манифеста // НЛЮ. – 2010. – № 106. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nlo/2010/106/ke4.html>.

Позитив из Города Солнца. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://dubikvit.livejournal.com/137014.html>.

Покровский М. Комедии. – М.: Художественная литература, 1985.

Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / Пер. с англ.; под ред. В. А. Бажанова. – М.: РОССПЭН, 2000. – 320 с.

Пьецух В. Что такое литература и как это делается // Октябрь. – 2015. – № 1. – [Електронний ресурс] Режим доступу: magazines.russ.ru/october2015.

Раунінг Г. Молекулярний бунт // Політична критика. – С. а. – № 3. – С. 22–28.

Розанваллон П. Контрдемократия: политика в эпоху недоверия // Неприкосновенный запас. – 2012. – № 4 (84). – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2012/4/r2.html>.

Ручка А. Ціннісна зміна як провідна тема сучасного соціологічного аналізу // Український інформаційний простір. – 2013. – Ч. 1. – С. 163–169.

Ручка А. Цінності і смисли як компоненти соціокультурної реальності // Смысловая морфология социума / За ред. Н.Костенко. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2012. – С. 91–123.

Ручка А.О., Костенко Н.В., Скокова Л.Г. Мас-медіа і культура в контексті соціетальних перетворень // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. – К.: Інститут соціології НАНУ, 1999.

Ручка А.А., Наумова М.Ю. Цінності і типи ціннісної ідентифікації у сучасному соціумі // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін : Соціологічний моніторинг. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2013. – С. 285–297.

Ручка А., Скокова Л. Культурні зміни в сучасному українському соціумі // Фундаментальні і прикладні дослідження рекреаційно-дозвілдової сфери в контексті євроінтеграційних процесів : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 12–13 травня 2008 р. – К.: Видавничий центр КНУКіМ, 2008.

Ручка А., Скокова Л. Статусна стратифікація і культурне споживання // Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей : Тези доповідей. – Х.: ХНУ ім. В.Н.Каразіна, 2009. – С. 149.

Ручка А., Скокова Л. Культурний капітал та його реалізація в сучасному українському соціумі // Вісник Маріупольського державного університету : Збірник наукових праць. Серія: Філософія, культурологія, соціологія. – Маріуполь: Маріупольський державний ун-т, 2012. – Вип.3. – С. 114–22.

Рябчук А. Адаптаційний дискурс як засіб маргіналізації робітничого класу у пострадянських суспільствах // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 1. – С. 105–114.

Сараскина Л. Русская литература не учит... ничему. 19 апреля, 2013. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.pravmir.ru/russkaya-literatura-ne-uchit-nichemu/>.

Семків Р. Культурна капітуляція. Як міцнішає російсько-українська літературна дружба // Український тиждень. – 2013. – 5 серпня. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Society/85477>.

Сергеева О. Домашний телевизор: экранная культура в пространстве повседневности. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. университета, 2009. – 172 с.

Середа В. Особливості репрезентації національно-історичних ідентичностей в офіційному дискурсі президентів України і Росії // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3. – С. 191–212.

Сибрук Д. Nobrow. Культура маркетинга. Маркетинг культури. – М.: Ад Маргинем, 2005.

Скокова Л.Г. Актуальні культурні практики населення України // Соціокультурні ідентичності та практики. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2002. – С. 259–289.

Скокова Л.Г. Концепт omnivorousness у дослідженні динаміки культурних практик // Соціальні виміри суспільства. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2013. – Вип. 5. – С.546–566.

Скокова Л. Культурні преференції регіонів // Субкультурна варіативність / За ред. Н.Костенко, А.Ручки. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2010. – С. 146–174.

Скокова Л. Культурно-дозвілєві практики як предметна царина сучасної соціології // Культура – суспільство – особистість / За ред. Л.Скокової. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2006. – С. 275–313.

Скокова Л. Матеріальна диференціація і культурне споживання в Україні // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін / За ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2009. – С. 312–318.

Скокова Л. Соціокультурні диференціації читацьких аудиторій // Бібліотеки, видавці та підтримка в глобальному інформаційному суспільстві: VI Всеукр. наук.-практ. конф. «Бібліотека і книга в контексті часу» (Київ, Україна, 2012. – 22 травня). – К.: НПУ, 2013. – С. 75–91.

Скокова Л. Соціокультурні особливості користувачів Інтернету в Україні // Медіа. Демократія. Культура. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2008. – С. 240–261

Смислова морфологія соціуму / За ред. Н.В. Костенко. – Київ: Інститут соціології НАНУ, 2012.

Советский простой человек: Опыт социального портрета на рубеже 90-х. / А.А. Голов, А.И. Гражданкин, Л.Д. Гудков, Б.В. Дубин, Ю.А. Левада и др.; под общ. ред. Ю.А.Левады]. – М.: Мировой океан, 1993.

Сорока Ю. Видеть, мыслить, различать: социокультурная теория восприятия. – Х.: ХНУ ім. В.Н.Каразіна, 2010. – 336 с.

Сорока Ю. Культурні механізми влади: поняття та види // Вісник одеського національного університету: Збірник наукових праць. Т. 18, вип. 3 (19). Соціологія і політичні науки. – Одеса. – 2013. – С.130–137

Сорока Ю. Свої, чужі, різні: соціокультурна перспектива сприйняття Іншого. – Х.: ХНУ ім. В.Н.Каразіна, 2012. – 332 с.

Сорока Ю. Символи культури в соціологічному баченні: викладання соціології культури в умовах легітимації Української культури // «SOCIOПРОСТІР: The Interdisciplinary Collection of Scientific Works on Sociology and Social Work». – № 2'11. – С. 47–50. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.sociology.kharkov.ua/socioprostir/files/magazine/2_2011/.

Сорокин П. Родовая структура социокультурных явлений // Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Издательство политической литературы, 1992. – С. 190–220.

Сорокин П. Социокультурная динамика // Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – С. 425–504.

Сорокин П. Структурная социология // Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – С. 156–220.

Соціокультурні ідентичності та практики / За ред. А.Ручки. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2002.

Соціологія : Навч. посіб. / За ред. С.О.Макеєва / 4-те вид. – К.: Знання, 2008. – 566 с.

Страхов Н.Н. Л.Н.Толстой // Литературная критика. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/886140/>

Суспільні цінності населення України в теоретичних і практичних вимірах / За ред. М.І.Михальченко. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАНУ, 2013. – 336 с.

Танчер В., Скокова Л. Культуральна соціологія: “сильна програма” досліджень смислів соціального життя // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – № 4. – С. 19–42.

Тевено Л. Креативные конфигурации в гуманитарных науках и фигурации социальной общности // НЛО. – 2006. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nlo/2006/77/teve22-pr.html>.

Тирлвелл А. Искусство может шокировать до сих пор. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.theguardian.com/music/pussy-riot>.

Три чверті донеччан ніколи не відчували мовної проблеми // Тиждень. – 10 квітня 2014. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/107268>.

Тягло К. Образи «Єдиної Європи» та «Європейськості» в сучасній українській літературі // Смысловая морфология социума / За ред. Н. Костенко. – К.: Інститут соціології НАН України, 2012. – С. 392–404.

Тягло К.О. Тяжіння до «великої» літератури в читацьких практиках – дві різні версії в регіональному аспекті // «Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи». II конгрес соціологічної асоціації України (Харків, 17–19 жовтня, 2013 р.): Тези доповідей. – Харків, 2013. – С. 161–162.

Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. В.Ворони, М.Шульги. – К.: Інститут НАНУ, 2013.

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Т. 1, вип. 1 (15) / За ред. М.О.Шульга]. І К.: Інститут соціології НАНУ, 2014.

Урри Д. Соціологія за межами обществ: види мобільності для ХХІ століття. – М.: Изд. Дом Высшей школы экономики, 2012. – 336 с.

Федотова В.Г. Хорошее общество. – М.: Прогресс-традиция, 2005. – 544 с.

Флорида Р. Креативный класс: люди, которые меняют будущее / Пер. с англ. – М.: Классика-ХХІ, 2005. – 430 с.

Фуко М. История сексуальности. Воля к знанию // Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / Сост. и пер. с фр. С.Табачниковой. – М.: Касталь, 1996. – 448 с.

Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце ХХ века. – М.: РОССПЭН, 2003. – 368 с.

Хренов Н. Культура в эпоху социального хаоса. – М.: Эдиториал УРСС, 2002. – 448 с.

Чучин-Русов А. Конвергенция культур. – [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Chuch/10.php.

Шартье Р. Письменная культура и общество. – М.: Новое издательство, 2006. – С. 339–362.

Шартье Р. Социология текстов и история письменной культуры: Дон Кихот в книгопечатне / Пер. с фр. И. К. Стаф. – М.: Рос. гос. гуманитар. университет, 2006. – 351 с.

Штомпка П. Социология. Анализ современного общества. – М.: Логос, 2005. – 664 с.

Шульга А. Легитимация и «легитимация»: феноменологический анализ. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2012. – 208 с.

Шульга М. Суржик у мовному просторі // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2007. – С. 399–408.

Шульга Р. Искусство в практиках культуры. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2008.

Шульга Р. Соціокультурний вимір художнього життя в Україні // *Культура – суспільство – особистість* : Навч. посіб. / За ред. Л.Скокової. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2006.

Шульга Р. Телебачення як транслятор смислів // *Смислова морфологія соціуму* / За ред. Н.Костенко. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2012. – С. 200–251.

Эко У. Темной ночью в грозу (L'Espresso, Италия) / – 18 мая, 2015. – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://inosmi.ru/world/20150518/228096256.html>.

Якісні дослідження в соціологічних практиках : Навч. посібник; за ред. Н.Костенко, Л.Скокової. – К.: ІС НАНУ, 2009.

Ямпольський М., Ямпольська А. Нормальное и нормативное // *Отечественные записки*. – 2014. – №2 (59). – [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/oz/2014/2/>.

Arnason J. The Cultural Turn and the Civilizational Approach // *European Journal of Social Theory*. – 2010. – Vol. 13. – P. 67–82.

Atkinson W., Rosenlund L. Mapping the British Social Space: Toward a Bourdieusian Class Scheme // *Working paper*. – SPAIS, University of Bristol, 2014. – [Electronic resource] Access mode: http://www.bristol.ac.uk/media-library/sites/spais/documents/Working%20paper_02_14_WA.pdf.

Bagby Ph. Pojecie kultury // *Anropologia kultury. Zagadnienia i wybor tekstow* / A. Mencwel (red.) – Warszawa: Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, 2000. – S. 50–57.

Bennett T. et al. Culture, Class, Distinction / T. Bennett, M. Savage, E. Silva, A. Warde, M. Gayo-Cal, D. Wright. – London, New York: Routledge, 2009.

Bennett T. The Work of Culture // *Cultural Sociology*. – 2007. – Vol. 1. – P. 31–47.

Bell M. The death of news / Martin Bell // *War, Media & Conflict*. – 2008. Vol.1 (2). – P. 221–231.

Bolt N. The violent image: Insurgent propaganda and the new revolutionaries. – New York: Columbia University Press, 2012. – 429 p.

Benzecry C.E. Becoming a fan. On the seductions of opera // *Qualitative Sociology*. – 2009. – Vol. 32. – № 2. – P. 131–151.

Born G. The Social and the Aesthetic: For a Post-Bourdieusian Theory of Culture Production // *Cultural Sociology*. – 2010. – Vol. 4. – P. 171–208.

Bourdieu P. Distinction: A social critique of the judgment of taste. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1984 [1979].

Bourdieu P. The Forms of Capital // Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. – New York: Greenwood Press, 1986. – P. 241-258.

Bourdieu P. The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature / Ed. by R. Johnson. – Cambridge; Polity Press, 1993.

Bourdieu P. The Rules of Art. – Cambridge: Polity Press, 1996.

Bourdieu P. Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sadzenia / Przel. P. Bilos. – Warszawa: Scholar, 2005.

Breczko S. Porowatość praktyki kulturowej (rec.: B. Lahire. La culture des individus. Dissonances culturelles et distinction de soi, Paris 2004) // Kultura i Społeczeństwo. – 2006. – № 1–2. – S. 325–331.

Bryson B. Anything but heavy metal: Symbolic exclusion and musical dislikes // American Sociological Review. – 1996. – Vol. 61. – P. – 884–899.

Butler J. Bodies in Alliance and the Politics of the Street. Lecture held in Venice, 7 September 2011, in the framework of the series The State of Things, organized by the Office for Contemporary Art Norway (OCA). – 2011. – [Electronic resource] Access mode: <http://www/eicpc.net/transversal/2011/butler/en>.

Cakirpaloglu P. Psychologie hodnot. – Olomouc: UP Palackeho, 2009.

Calhoun C., LiPuma F., Postone M. (eds.) Bourdieu: Critical Perspectives. – Cambridge : Polity Press, 1993.

Chan T.W., Goldthorpe J. H. The Social Stratification of Theatre, Dance and Cinema Attendance // Cultural Trends. – 2005. – № 14 (3). – P. 193–212.

Coleman S. Believing the news: From sinking trust to atrophied efficacy // European Journal of Communication. – 2012. – 27 (1). – P. 35-45.

Corner J. Theorising Media: Power, Form and Subjectivity. “Manchester, New York: Manchester University Press, 2011.

Coulangeon P., Duval J. (eds.) Introduction // The Routledge Companion to Bourdieu’s “Distinction”. – S.l.: Routledge, 2015. – P. 1–12.

Cultural Access and Participation Report. Special Eurobarometer. – 2013. – № 399. – [Electronic resource] Access mode: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_399_en.pdf.

Gans H. J. Popular Culture and High Culture: An Analysis and Evaluation of Taste. – N.Y.: Basic Books, 1974.

Garcia-Elvarez E. et al. Deconstructing Cultural Omnivorousness 1982–2002: Heterology in Americans’ Musical Preferences /

Ercilia Garcia-Blvarez, Tally Katz-Gerro, Jordi Lypez-Sintas // *Social Forces*. – 2007. – № 86 (2). – P. 417–443.

Golding P., Sousa H., Zoonen L. van. Trust and the media // *European Journal of Communication*. – 2012. – 27. – P. 3–6.

Goddard P., Robinson P., Parry K. Patriotism meets plurality: reporting the 2003 Iraq War in the British press // *War, Media & Conflict*. – 2008. – Vol.1 (1). – P. 9–30.

Gross M. «Objective Culture» and the Development of Non-knowledge: Georg Simmel and the Reverse Side of Knowing // *Cultural Sociology*. – 2012. – Vol. 6, № 4. – P. 422–437.

DiMaggio P. Cultural capital and school success: the impact of status culture participation on the grades of U.S. high school students // *American Sociological Review*. – 1982. – 47. – P. 189–201.

DiMaggio P. Arts participation as cultural capital in the United States, 1982–2002: Do trends in participation augur decline? / Paul DiMaggio, Toqir Mukhtar // *Poetics*. – 2004. – № 32. – P. 169–194.

Emmison M. Social Class and Cultural Mobility: Reconfiguring the Cultural Omnivore Thesis // *Journal of Sociology*. – 2003. – № 39 (3). – P. 211–230.

Erickson B.H. Culture, class, and connections // *American Journal of Sociology*. – 1996. – № 102 (1). – P. 217–151.

Esser A. Book review: Papathanassopoulos S., Negrine R. *European Media: Structures, Policies and Identity* // *European Journal of Communication*. – 2012. – 27. – P. 203.

European Cultural Values. Report Publication Special Eurobarometer. – 2007. – № 278. – [Electronic resource] Access mode: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_278_en.pdf.

Frere B. Bourdieu's Sociological Fiction: A Phenomenological Reading of Habitus / Bruno Frere // *The Legacy of Pierre Bourdieu. Critical Essays* / Ed. by S.Susen, B.S.Turner. – Anthem Press, 2011. – P.247–269.

Friedland L. et al. The Social Positioning of Taste and Civic Culture in the United States: Capital, Consumption, Communication, and Citizenship / Lewis Friedland, Dhavan V. Shah, Nam-Jin Lee, Mark A. Rademacher, Lucy Atkinson, Thomas Hove // *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*. – 2007. – № 611. – P. 31–50.

Foucault M. *The Use of Pleasure: The history of Sexuality*. – N.Y.: Vintage Book, A Division of Random House, Inc., 1990. – Vol. 2. – P. 293.

Guggenheim M., Potthast J. Symmetrical twins: On the relationship between Actor-Network theory and the sociology of critical capacities // *European Journal of Social Theory*. – 2012. – Vol. 15. – P. 157–178.

Handley R.L., Ismail A. Territory under siege: ‘their’ news, ‘our’ news and ‘ours both’ news of the 2008 Gaza crisis // *War, Media & Conflict*. – 2010. – Vol. 3 (3). – P. 281.

Hansen M. Living with Technical Time: From Media Surrogacy to Distributed Cognition Theory, *Culture & Society*. – 2009. – Vol. 26. – P. 294–315.

Hennion A. Those Things That Hold Us Together: Taste and Sociology / Antoine Hennion // *Cultural Sociology*. – 2007. – Vol. 1, № 1. – P. 97–114.

Inglis D. et al. Editorial: Sociology, Culture and the 21st Century / D. Inglis, A. Blaikie, R. Wagner-Pacifity // *Cultural Sociology*. – 2007. – Vol. 1. – P. 5–22.

Jin H. British Cultural Studies, Active Audiences and Status of Cultural Theory: An Interview with David Morley // *Theory, Culture & Society*. – 2011. – Vol. 28. – P. 124–144.

Jenkins R. Pierre Bourdieu. – London: Routledge, 1992.

Johnston J. Democracy versus Distinction: A Study of Omnivorousness in Gourmet Food Writing / Jose Johnston, Shyon Baumann // *AJS*. – 2007. – Vol. 113, № 1. – P. 165–204.

Keller P. *European and International Law: Liberal Democracy, Trade, and New Media*. “Oxford: Oxford University Press, 2011.

Klukhohn C. Value and Value-Orientations in the Theory of Action: An Exploration in Definition and Classification // Parsons T., Shils E. (eds.) *Toward a General Theory of Action*. – New York: Harper, 1962. – P. 388–433.

Koopmans R., Statham P. (eds.) *The Making of a European Public Sphere: Media Discourse and Political Contention*. “Cambridge: Cambridge University Press, 2010

Korporowocz L. *Socjologia kulturowa. Kontynuacje i poszukiwania*. – Krakow: Wyd-ctwo Univer. Jaggiłonskiego, 2011. – 182 s.

Kraaykamp G. Cumulative advantages and inequality in lifestyle: a Dutch description of distinction in taste // *The Netherlands’ Journal of Social Sciences*, 2002. – Vol. 38. – P. 121–141.

Kroeber A., Parsons T. The Concept of Culture and social System // *American Sociological Review*. – 1958. – Vol. 23, № 5. – P. 582–583.

Lahire B. From the habitus to an individual heritage of dispositions. Towards a sociology at the level of the individual // *Poetics*. – 2003. – № 31. – P. 329–355.

Lahire B. *L'Homme pluriel. Les ressorts de l'action*. – Paris: Nathan, 1998.

Lahire B. La culture des Individus. *Dissonances culturelles et distinction de soi*. – Paris: La Decouverte, 2004.

Lahire B. La culture des individus: dissonances culturelles et distinctions de soi. – Paris: Editions la Decouverte, 2004.

Lahire B. Le Travail Sociologique de Pierre Bourdieu. *Dettes et Critiques*. – Paris: La Decouverte, 1999.

Lahire B. *The Plural Actor*. – Cambridge: Polity, 2011.

Lahire B. Culture at the level of the individual: challenging transferability / *The Routledge Companion to Bourdieu's "Distinction"* / Philippe Coulangeon, Julien Duval (eds.). – S.l.: Routledge, 2015. – P. 109–118.

Latour B. *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. – Oxford : Oxford University Press, 2005.

Law J. *After Method: Mess in Social Science Research*. – L.; N. Y.: Routledge, 2004.

Marianski J. *Socjologia moralności*. – Lublin: Wydawnictwo KUL, 2006. – 519 s.

Melki J. The interplay of politics and culture in news framing of Middle East wars // *War, Media & Conflict*. – 2014. – Vol. 7 (2) – P. 165 – 186.

Mihelj S. *Media Nations: Communicating Belonging and Exclusion in the Modern World*. – Basingtoke: Palgrave Macmillan, 2011.

Moreau M.P. Book Review: *La Culture des individus: dissonances culturelles et distinction de soi* // *International Sociology*. – 2006. – V.21. – P. 843–845.

Myles J. From Doxa to Experience: Issues in Bourdieu's Adoption of Husserlian Phenomenology // *Theory, Culture & Society*. – 2004. – Vol. 21. – P. 91–107.

Papathanassopoulos S., Negrine R., *European Media: Structures, Policies and Identity*. – Cambridge: Polity Press, 2011

Parsons T. *Struktura społeczna a osobowość*. – Warszawa: PVN, 1969. – 454 s.

Pickering M. Book Review: John Corner, *Theorising Media: Power, Form and Subjectivity* // *Media, Culture & Society*. – 2012. – 34. – P. 914–916.

Peterson R.A., Kern R.M. Changing highbrow taste: From snob to omnivore // *American Sociological Review*. – 1996. – № 61 (5). – P. 900–907.

Peterson R. Two Ways Culture is Produced // *Poetics*. – 2000. – Vol. 28 (2/3). – P. 225–233.

Peterson R. A., Simkus A. How musical tastes mark occupational status groups // M. Lamont, M. Fournier (eds.) *Cultivating Differences: Symbolic Boundaries and the Making of Inequality*. – Chicago: University of Chicago Press, 1992. – P. 152–186.

Peterson R. Problems in comparative research: the example of omnivorousness // *Poetics*. – 2005. – № 33. – P. 257–282.

Prudky L. Pristupy k sociologickemu empirickemu z koumani hodnot. – Praha: Geses FSV UK, 2007. – 72 s.

Rimmer M. Beyond Omnivores and Univores: The Promise of a Concept of Musical Habitus // *Cultural Sociology*. – 2012. – № 6 (3). – P. 299–318.

Ruigrok N. Journalism of attachment and objectivity: Dutch journalists and the Bosnian War // *War, Media & Conflict*. – 2008. – Vol.1 (3). – P. 293–313.

Rusciano F.L. The ‘right to know vs knowing what’s right’: tabloid ethics and news reporting in the Iraq War // *War, Media & Conflict*. – 2010. – Vol.3 (3). – P. 245–260.

Santoro M. Culture As (And After) Production // *Cultural Sociology*. – 2008. – Vol. 2. – P. 7–31.

Savage M. et al. A New Model of Social Class? – *Sociology*. – 2013. – 47 (2). – P.219-250.

Savage M., Gayo-Cal M. Against the omnivore: assemblages of contemporary musical taste in the United Kingdom // *Working Paper*. – 2009. – № 72.

Schwartz S.H. A Theory of Cultural Value Orientations: Explication and Applications // *Comparative Sociology*. – 2008. – Vol. 5 (2–3). – P. 137–182.

Silva E. B. Distinction through visual art // *Cultural Trends*. – 2006. – Vol. 15. – P. 141–158.

Shalom S.H. A Theory of Cultural Value Orientations: Explication and Applications // *Comparative Sociology*. – 2006. – Vol. 5, Iss. 2–3. – P. 137–182.

Sztompka P. The Return to Values in Recent Sociological Theory // *Polish Sociological Review*. – 2007. – 3 (159). – P. 257–261.

Social Status and Cultural Consumption / Ed. by Tak Wing Chan. – New York: Cambridge University Press, 2010.

Straw W. Cultural Production and the Generative Matrix: A Response to Georgina Born // *Cultural Sociology*. – 2010. – Vol. 4. – P. 209–216.

Sullivan O. The omnivore thesis revisited: voracious cultural consumers / Sullivan O., Katz-Gerro T. // *European Sociological Review*. – 2007. – Vol.23. – P. 123–137.

Szlendak T. et al. Formy aktywności kulturalnej / Tomasz Szlendak / R. Drozdowski, B. Fatyga, M. Filiciak, M. Krajewski, T. Szlendak. *Praktyki kulturowe Polaków*. – Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja, s.a.

Tyszką A. *Kultura jesc kultem Vartosci*. – Komorow: Wydawnictwo Antyk Marcin Dybowski, 1999. – 225 s.

Warde A. et al. Consumption and the problem of variety: cultural omnivorousness, social distinction, and dining out / Warde A., Martens L., Olsen W. // *Sociology*. – 1999. – № 33 (1). – P. 105–127.

Venn C. Cultural Theory and its Futures: Introduction // *Theory, Culture & Society*. – 2007. – Vol. 24. – P. 49–54.

Warde A. et al. Understanding cultural omnivorousness or the myth of the cultural omnivore / Warde A., Wright D., Gayo-Cal M. // *Cultural Sociology*. – 2007. – № 1 (2). – P. 143–164.

Wagner P. From interpretation to civilization “ and back: Analyzing the trajectories of non-European modernities. // *European Journal of Social Theory*, 2011. – 14. “ P. 89–106.

Weprin A. Pew: MSNBC and Fox News A Tale Of Two Networks Leading Up To Election Day, November 19, 2012. – [Electronic resource] Access mode: http://www.mediabistro.com/tvnewser/pew-msnbc-and-fox-news-a-tale-of-two-networks-leading-up-to-election-day_b155747.

Yaish M. et al. Disentangling «Cultural Capital»: The Consequences of Cultural and Economic Resources for Taste and Participation / Meir Yaish, Tally Katz-Gerro // *European Sociological Review*. – 2012. – V.28 (2). – P. 169–185. – [Electronic resource] Access mode: <http://www.soc.aau.dk/forskning/scrud/about-the-network>.

Підписано до друку 20.11.2015 р. Формат 60x84¹/₁₆. Папір офс. № 1.
Друк офсетний. Ум.др.арк. 27,5. Зам. №_____. Наклад 300.

Видруковано з оригінал-макета, виготовленого в комп'ютерному комплексі
Інституту соціології НАН України. 01021, Київ-21, вул. Шовковична, 12

Надруковано ТОВ “НВП “Інтерсервіс”.
02099, м. Київ, вул. Бориспільська, 9